Fortnightly per copy Rs. 4/- only

ओ३म्

18th May 2019

आर्य जीवन

ఆర్య జీవన్

संस्कृति संरक्षण व सामाजिक परिवर्तन का संकल्प

హిందీ - తెలుగు ద్విభాషా పక్ష పత్రిక

Date of Publication 2nd and 17th of every Month, Date of Posting 3rd and 18th of every Month

The Judiciary & Us

Who should serve as judges? What are the essential ethical and character qualities to be deemed essential in one selected to serve as a judge? Should a lawyer be promoted to the Bench just because he is legally erudite and experienced in court-craft? Should extraneous considerations and political interference be allowed to dilute the integrity of the selection process? At least a small dose of realism is necessary to think right on this issue

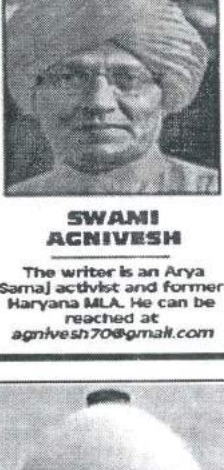

SWAMI AGNIVESH

The writer is an Arya Samaj activist and former Haryana MLA. He can be reached at agnivesh70@gmail.com

THE JUDICIARY AND US

Some events are like seasonal changes. Some are like rashes on the skin. The first are routine. They come and go, like one set of judges followed by another through retirement and new appointments. The second are symptomatic. They call for reflection and remedial action.

The tremor induced to the Supreme Court of India, through the allegations against the Chief Justice of India, belong to the second category. To reckon the extreme gravity of the situation, consider the title, "the Chief Justice of India". He is not merely the chief of the Supreme Court. He is the symbolic fountainhead of justice, "of India". Who he is, what manner of person he is, how he fares in the office, and what happens to him are all matters of national importance. Any conspiracy against him is a conspiracy against all of us. And, at the same time, any lapse on his part is also a betrayal of all of us.

We have been anxious, over a period of time, that all is not well with the judiciary. The memory of the unprecedented press conference by four of the most senior judges of the Supreme Court alerting the country that the institution is being compromised, purportedly by how the then CJI was handling his responsibilities, is still fresh with us.

The alleged conspiracy in the present instance to 'de-activate' the office of the CJI by certain agents and interests who are resentful of his inflexibility, imparts a further vicious twist to our apprehension. If the 'conspiracy' theory holds water, Justice Ranjan Gogoi did not commit any impropriety by speaking out as he did in this case. He did so, going by my tentative reading of the situation, not as the accused, but as the Chief Justice of India who deemed it necessary to speak out, given the larger ramifications of the matter. He did the unforgivable, if it is no more than a sexual harassment matter, in which he is the accused.

This is not the first time that a judge has come under the cloud of alleged misconduct. Apprehensions about the ethical standards of individual judges dithering, the increasing vulnerability of judges to influence – forum-hunting by lawyers being one of its symptoms –, the judiciary-executive interplay, the long reach of the almighty corporates beyond judicial barricades...all these have undermined the credibility of the judiciary. It is disappointing that no attempt to face this reality and to stem the rot has been undertaken so far. This is grossly irresponsible.

The foremost issue emerging from this murky scenario is the appointment of judges at all levels. Take a comparable scenario. Teachers are expected to help mould the character of students. Yet, in the selection of teachers, the 'character' of prospective teachers is not even considered casually. All that matters are their academic records and, in many cases, the willingness to bribe the functionaries involved. It wouldn't make a wee-bit of difference if an applicant had a track-record of cheating in the examinations.

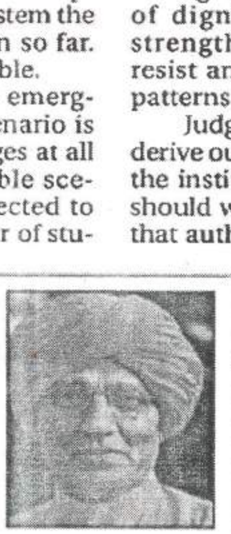

SWAMI AGNIVESH

The writer is an Arya Samaj activist and former Haryana MLA. He can be reached at agnivesh70@gmail.com

The character of students is expected to be well-formed under the tutelage of such *gurus*. Who should serve as judges? What are the essential ethical and character qualities to be deemed essential in one selected to serve as a judge? Should a lawyer be promoted to the Bench just because he is legally erudite and experienced in court-craft? Should extraneous considerations and political interference be allowed to dilute the integrity of the selection process?

At least a small dose of realism is necessary to think right on this issue. Admittedly, ethical standards are wilting in our society. There was a time when instances of corruption shocked, at least embarrassed, the people. Today they are passé. Sexual misconduct and sex-related crimes are proliferating. The quest for pleasure has attained tacit legitimacy. Unscrupulousness in the pursuit of selfish individual goals is largely tolerated. Judges are human beings. It is unrealistic to expect them to remain insulated from social trends and cultural assumptions, without equipping them to resist and transcend them. Dignity is the hallmark of the legal profession. The essence of dignity is the character-strength, as Gandhiji said, to resist and rise above unethical patterns and attitudes.

Judges need to ask: "Do we derive our authority entirely from the institution we represent? Or should we not also complement that authority with our personal stature comprising competence and integrity? Do we impart credibility, gravity and authenticity to the judiciary? How can judges continue to derive gravitas from the institution of judiciary, if they don't continually invigorate it with their personal and professional stature? Wouldn't the eagerness to protect the independence and inviolability of the judiciary seem unconvincing and defensive, if it is not matched by an authentic eagerness on the part of judges at the higher levels of the judiciary to uphold its majesty? If the impression gathers ground in public perception that the judiciary is pro-establishment and pro-status-quoist, and that it has a soft corner for the socio-economic elite, how can this anti-democratic streak endear itself to "We, the people..."?

The least we must do is to talk openly about these issues. Judges need to accept that they are accountable to the people of India. The independence of the judiciary should not be mistaken for its exemption from accountability. Judiciary is an institution

बोध कथा

ईर्ष्या-द्वेष के बोझ

एक बार एक महात्मा ने अपने शिष्यों से अनुरोध किया कि वे कल से प्रवचन में आते समय अपने साथ एक थैली में बड़े आलू लेकर आयें। उन आलुओं पर उस व्यक्ति का नाम लिखा होना चाहिये जिससे वे ईर्ष्या करते हैं। जो व्यक्ति जितने व्यक्तियों से घृणा करता हो, वह उतने आलू लेकर आये।

अगले दिन सभी लोग आलू लेकर आये। किसी के पास चार आलू थे, किसीके पास छः या आठ, और प्रत्येक आलू पर उस व्यक्ति का नाम लिखा था जिससे वे नफ़रत करते थे।

अब महात्मा जी ने कहा, 'अगले सात दिनों एक ये आलू आप सदैव अपने साथ रखें। जहाँ भी जायें, खाते-पीते, सोते-जागते, ये आलू आप सदैव अपने साथ रखे।'

शिष्यों कों कुछ समज में नहीं आया कि महात्मा जी क्या चाहते हैं, लेकिन महात्मा के आदेशका पालन उन्होंने अक्षरशः किया। दो-तीन दिनों के बाद ही शिष्यों को परेशानी होने लगी। जिनके आलू ज्यादा थे, वे बड़े कष्ट में थे। जैसे-तैसे उन्होंने सात दिन बिताये, और सबने महात्मा की शरण ली। महात्मा ने कहा, 'अब अपने-अपने आलू की थैलियाँ निकालकर रख दें।' शिष्यों ने चैन की साँस ली।

महात्मीजी ने पूछा, 'विगत सात दिनों का अनुभव कैसा रहा ?' शिष्यों ने महात्मा से अपनी आपबीती सुनाई, आलुओं की बदबू से होने वाली परेशानी के बारे में बताया। सभी ने कहा कि आलू की थैलियाँ अपने पास से हटाकर अब बड़ा हल्का महसूस हो रहा है।

महात्मा ने कहा, 'यह सब मैंने आपको एक शिक्षा देने के लिए किया था। जब मात्र सात दिनों में ही आपको ये आलू बोझ लगने लगे, तब सोचिये कि आप जिन व्यक्तियों से ईर्ष्या या नफ़रत करते हैं, उनका कितना बोझ आपके मन पर होता होगा ! और वह बोझ आप लोग तमाम जिन्दगी ढोते रहते हैं। सोचिये कि आपके मन और दिमाग की इस ईर्ष्या के बोझ से क्या हालत होती होगी ? यह ईर्ष्या आपके मन पर अनावश्यक बोझ डालती है, उसके कारण आपके मन में भी बदबू भर जाती है, ठीक उन आलुओं की तरह। इसलिए अपने मन से इन भावनाओं को निकालदें।''

यदि आप किसी से प्यार नहीं कर सकते, तो कम से कम नफ़रत और ईर्ष्या बना रहेगा। वरना जीवन भर इनको ढोते-ढोते आपका मन और आपकी मानसिकता, दोनों बीमार हो जाएँगे।

धर्म ही एकमात्र साथी

सब कहते हैं कि मरने के बाद कुछ भी साथ नहीं जाता है, सब यहीं का यहीं धरा रह जाता है। लेकिन यह सत्य नहीं है। देखें, आदमी जन्म लेता है तो क्या साथ लाता और जब वह मर जाता है तो क्या साथ ले जाता है।

हिन्दू धर्म कहता है कि व्यक्ति जो साथ लाया था, वह तो साथ ले ही जाएगा और वह भी साथ लेजाएगा, जो उसने इस जन्म में अर्जित किया है। व्यक्ति जब जन्म लेता है तो अपने साथ तीन चीजें लाता है- संचित कर्म, स्मृति और जागृति तथा सूक्ष्म शरीर।

संचित कर्म

हिन्दू दर्शन के अनुसार, मृत्यु के बाद मात्र यह देह ही नष्ट होती है, जबकि सूक्ष्म शरीर जन्म-जन्मांतरों तक आत्मा के साथ संयुक्त रहता है। यह सूक्ष्म शरीर ही जन्म-जन्मांतरों के शुभ-अशुभ संस्कारों का वाहक होता है। संस्कार अर्थात् हमने जो भी अच्छे और बुरे कर्म किए हैं, वे सभी और हमारी आदतें। ये संस्कार मनुष्यके पूर्वजन्मों से ही नहीं आते, अपितु माता-पिता के संस्कार भी रज और वीर्य के माध्यम से उसमें (सूक्ष्म शरीर में) प्रविष्ट होते हैं, जिससे मनुष्य का व्यक्तित्व इन दोनों से ही प्रभावित होता है। बालक के गर्भधारण की परिस्थितियां भी इन पर प्रभाव डालती हैं। ये कर्म संस्कार ही प्रत्येक जन्म में संग्रहीत होते चले जाते हैं, जिससे कर्मों का विशाल भंडार बनता जाता है। इसे संचित कर्म कहते हैं।

जब व्यक्ति मरता है तो इन्हीं संचित कर्मों में इस जन्म के कर्म भी एकत्रित करके ले जाता है। दरअसल, इन संचित कर्मों का एक छोटा हिस्सा हमें नए जन्म में योगने के लिए मिल जाता है। इसे प्रारब्ध कहते हैं। ये प्रारब्ध कर्म ही नए होने वाले जन्म की योनि व उसमें मिलने वाले भोग को निर्धारित करते हैं। इस जन्म में किए गए कर्म, जिनको क्रियमाण कहा जाता है, वह भी संचित संस्कारों में जाकर जमा होते रहते हैं।

स्मृति

प्रत्येक व्यक्ति के पास अपने पिछले और इस जन्म की कुछ खास स्मृतियां संग्रहित रहती हैं। भगवान श्रीकृष्ण गीता में अर्जुन से कहते हैं कि हे अर्जुन ! तुझे अपने अगले और पिछले जन्मों की याद नहीं है, लेकिन मुझे अपने लाखों जन्मों की स्मृति है। लाखों वर्ष पूर्व भी तू था और मैं भी था। किस जन्म में तू क्या था, यह मैं जानता हूं और अगले जन्म में तू क्या होगा, यह भी मैं जानता हूं, क्योंकि मैं तेरे संचित कर्मों की गति भी देख रहा हूं।

अतः यह कहना होगा कि जब व्यक्ति जन्म लेता है तो वह अपने पिछले जन्म की स्मृतियां साथ लाता है, लेकिन वह धीरे-धीरे उन्हें भूलता जाता है। भूलने का अर्थ यह नहीं कि वे स्मृतियां सदा के लिए मिट गई।

जागृति

प्रत्येक मनुष्य और प्राणी के भीतर जागृति का स्तर अलग-अलग होता है। यह उसकी जीवन शैली, संवेदना और सोच पर निर्भर करता है। आप इसे इस तरह समझें कि आपमें और पशुओं में क्या खांस फर्क है ? आप कपड़े पहनते हैं और थोड़ा बहुत सोचते हैं, लेकिन आपमें भी वही सारी प्रवृत्तियां हैं, जो एक पशु में होती हैं जैसे- ईर्ष्या, क्रोध, काम, भूख, लालच, मद आदि।

प्राणियों को प्राणी इसलिए कहते हैं कि वह प्राण के स्तर पर ही जीते और मर जाते हैं। उनमें मन ज्यादा सक्रिय नहीं रहता है। मनुष्य में मन ज्यादा सक्रिय रहता है, इसलिए वे मन की भावना और विचारों में ही ज्यादा रमते हैं। उक्त सभी को मिला कर कहा जाता है कि व्यक्ति अपने साथ धर्म लाता है और धर्म ही ले जाता है।

आस्त्र लिखते हैं कि -

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्टलोष्टसमं जनाः ।
मुहूर्तमिव रोदित्वा ततोयान्ति पराङ्मुखाः ॥
तैस्तच्छरीमुत्सृष्टं धर्म एकोनुगच्छति ।
तस्याद्धर्मः सहायश्च सेवितव्यः सदा नृभिः॥

इसका सरल और व्यावहारिक अर्थ है- मृत्यु होने पर व्यक्ति के सगे-संबंधी भी उसकी मृत-देह से कुछ ही समय में मोह छोड़ देते हैं और अंति संस्कार कर चले जाते हैं। किंतु इस समय भी मात्र धर्म ही ऐसा साथी होता है, जो उसके साथ जाता है।

मृत्यु होने पर व्यक्ति के सगे-संबंधी भी उसकी मृत-देह से कुछ ही समय में मोह छोड़ देते हैं और अंतिम संस्कार कर चले जाते हैं। किंतु इस समय भी मात्र धर्म ही ऐसा साथी होता है, जो उसके साथ जाता है।

इन्सान नहीं उसका मन झगड़ा करता है

-सुधांशु जी महाराज

जैसे एक पतिव्रता पत्नी इस बात का ध्यान रखकर कर्म करती है कि मेरे पति मुझ पर प्रसन्न रहें, और डरती रहती है कि उससे कोई ऐसा काम न हो जाए कि पति नाराज़ हो जाए। इसी प्रकार प्रत्येक राष्ट्र भक्त का धर्म है कि वह ध्यान रके कि कौन-सा कर्म करूँ जिससे मेरे राष्ट्र देवता, भगवान प्रसन्न हों और ऐसा कर्म न करूँ, जिससे प्रभु के कोप दृष्टि का भाजन बनना पड़े। इन बातों को ध्यान रखकर व्यक्ति जीवन निर्वहन करे, तो वह अपने राष्ट्रदेव के लिए कर्मशील कहा जाता है। हम जीवन-निर्वाह के लिए अपनी दुकान, मकान, अपने ऑफिस या पैक्ट्री में काम करते हैं, जो हमारी कर्मभूमि है। कर्म प्रारंभ करने से पहले राष्ट्र का चंदन करके मन में यह विचारना आवश्यक है कि हम राष्ट्र निर्माण के लिये यह कार्य कर रहे हैं।

कमाने का ढंग बदलें

इस प्रकार कर्म करते हुए व्यक्ति को यह एहसास रहेगा कि कहीं वह पैसा, धन या मान के लिए किसी को सताकर, परेशान करके तो नहीं कमा रहा है, क्योंकि उसका लक्ष्य राष्ट्र सेवा है।

तिरुवल्लुवर कहते हैं कि इन्सान अपनी पूजा-पाठ में भले ही कमी कर दे, पर दूसरों की सेवा व अपनी श्रमशीलता भरी ईमानदारी में कमी न रखे, तो हर मुसीबत में भगवान उसके सहायक होते हैं। वे कहते थे कि भोजन करने बैठो, तो अपनी रोटी को तोड़ने से पहले एक बार ध्यान से देखो कि इसे कैसे कमाया है। इसमें किसी बुगुनाह का खून तो नहीं है। किसी के वंच्चों के आँसू, तो इसमें नहीं हैं। मैंने जो रोजी-रोटी कमायी है, उसमें कहीं पाप तो नहीं भरा है। छल-कपट तो नहीं है। अगर रोटी में पाप भरा हुआ है, तो वह रोटी हमें कभी चैन नहीं लेने देगी। उस पाप भरी कमाई से हमारा शरीर और अन्तःकरण मलिन होगा। वह भोजन खाने के बाद हमें भूख से मुकि त तो मिल जायेगी, लेकिन जीवन में संतुष्टि नहीं रहेगी। जबकि पवित्रता, ईमानदारी की कमाई से हमारे चरित्र में प्रखरता आयेगी। हमारा प्रखर चरित्र प्रखर राष्ट्र का निर्माण करेगा। तिरुवल्लुवर कहते हैं कि इन्सान भोजन करते समय गौर से अपनी उस रोटी को देखना शुरू कर दे, तो उसके कमाने का ढंग अगले दिन से निश्चित बदल जाएगा। साथ ही हम अपने कार्यशाला में जाते हैं, तो उस समय अपने प्रभु का ध्यान करें कि मुझसे कोई गुनाह न हो, मेरी कर्मा पवित्र रहे।

यह एहसास रहेगा कि कहीं वह पैसा, धन या मान के लिए किसी को सताकर, परेशान करके तो नहीं कमा रहा है, क्योंकि उसका लक्ष्य राष्ट्र सेवा है।

तिरुवल्लुवर कहते हैं कि इन्सान अपनी

> **अगर हम संसार में स्वार्थ मय व्यवहार करते हे हर समय अपने 'मैं' का ध्यान करते हैं, अहंकार का प्रदर्शन करते हैं, अपनी 'ईगो' पावर को साथ लेक चलते हैं, तो हर जगह झगड़ा होगा, हर जगह कलह, क्लेश होगा। इसलिए भगवान कहते हैं, जो मेरे लिये कर्म करता है, जो मेरी स्मृति को मानस पटल से उतरने नहीं देता, हर घड़ी मेरा ध्यान करता है, वह राष्ट्र का ही ध्यान है और राष्ट्र के लिए ही है।**

पूजा-पाठ में भले ही कमी कर दे, पर दूसरों की सेवा व अपनी श्रमशीलता भरी ईमानदारी में कमी न रखे, तो हर मुसीबत में भगवान उसके सहायक होते हैं। वे कहते थे कि भोजन करने बैठो, तो अपनी रोटी को तोड़ने से पहले एक बार ध्यान से देखो कि इसे कैसे कमाया है। इसमें किसी बेगुनाह का खून तो नहीं है। किसी के बच्चों के आँसू तो इसमें नहीं हैं। मैंने जो रोजी-रोटी कमायी है, उसमें कहीं पाप तो नहीं भरा है। छल-कपट तो नहीं है। अगर रोटी में पाप भरा हुआ है, तो वह रोटी हमें कभी चैन नहीं लेने देगी। उस पाप भरी कमाई से हमारा शरीर और अन्तःकरण मलिन होगा। वह भोजन खाने के बाद हमें भूख से मुक्ति तो मिलजायेगी, लेकिन जीवन में संतुष्टि नहीं रहेगी। जबकि पव्रिता, ईमानदारी की कमाई से हमारे चरित्र में प्रखरता आयेगी। हमारा प्रखर चरित्र प्रखर राष्ट्र का निर्माण करेगा। तिरुवल्लुवर कहते हैं कि इन्सान बोजन करते समय गौर से अपनी उस रोटी को देखना शुरू कर दे, तो उसके कमाने का ढंग अगले दिन से निश्चित बदल जाएगा। साथ ही हम अपने कार्यशाला में जाते हैं, तो उस समय अपने प्रभु का ध्यान करें कि मुझसे कोई गुनाह न हो, मेरी कमाई पवितर रहे।

जीवन व्यवहार का ढंग बदलें

उपनिषदों में हमारे महान पुरुष बार-बार दृष्टि बदलने की बात कहते हैं, ताकि जीवन का ढंग इतना अच्छा बन जाय कि हम जहाँ भी बैठें वहाँ स्वर्ग बनने लगे। यहीं से राष्ट्र निर्माण प्रारंभ होता है। कई लोग जहाँ भी जाते हैं, लड़ाई-झगड़ा, कलह-क्लेश को अपने अंदर बसा कर रखते हैं, और उन्हीं लोगों के मुख से यह भी निकलता है कि हम जहाँ भीजाते हैं, पता नहीं क्यों लड़ाई-झगड़ा हो जाता है?

वास्तव में लोग झगड़ा नहीं करते, आदमी का मन झगड़ा करता है। अगर आदमी अंदर से ठीक है, तो वह जहाँ भी जायेगा, वहाँ शांति बसा लेगा।

चाणक्य ने कहा कि जन्म से कोई किसी का शत्रु नहीं होता। व्यवहार ही शत्रु वनाता है और व्यवहार ही मित्र बनाया करता है। अगर हमारा अन्तःकरण निर्मल है और पवित्र है, हम प्रभु और राष्ट्र को साक्षी मानकर कार्य कर रहे हैं, तो वहां चारों तरफ शांति ही रहेगी, अशांति नहीं। अगर हम संसार में स्वार्थमय व्यवहार करते हे हर समय अपने 'मैं' का ध्यान करते हैं, अहंकार का प्रदर्शन करते हैं, अपनी 'ईगो' पावर को साथ लेकर चलते हैं, तो हर जगह झगड़ा होगा, हर जगह कलह, क्लेश होगा। इसलिए भगवान कहते हैं, जो मेरे लिये कर्म करता है, जो मेरी स्मृति को मानस पटल से उतरने नहीं देता, हर घड़ी मेरा ध्यान करता है, वह राष्ट्र का ही ध्यान है और राष्ट्र के लिए ही है।

गाँधीजी, गाँव और गन्दगी

-डॉ. राजीव रंजन गिरि

हर बड़ा विचारक या नेता भावी समाज की रचना का सपना देखता है। यह स्वप्न उसकी समझ, चिन्तन एवं दर्शन से निर्मित होता है। उसके इस यूटोपिया का परीक्षण उसके जीवनकाल से शुरू होता है और कालान्तर में भी होता रहता है। उसके यूटोपिया से वाद-ववाद-संवाद चलता रहता है। गाँधीजी उन थोड़े दार्शनिक-नेताओं की श्रेणी में शुमार हैं, जो ऐसा कोई विचार नहीं देते जिसपर खुद अमल न कर सकते हों। भलो ही वह विचार कितना भी महत्वपूर्ग हो। गाँधीजी के हिसाब से उसका महत्व गौण है, अगर उसका सिद्धान्तकार खुद पहले उसे अपने जीवन में न उतारे। गाँधीजी के मुताविक शब्द और कर्म में एका नहीं होने पर शब्द नैतिक आभा खो देते हैं। मन, वचन और कर्म की का साझापन गाँधी-चिन्तन को ऊँचाई प्रदान करता है।

गाँधी का यूटोपिया क्या है ? भावी भारत के लिए जो स्वप्न वे देख रहे थे, उसक वुनियाद क्या है ? जवाव होगा-ग्राम स्वराज। ग्राम स्वराज गाँधी-दर्शन की बुनियाद है और बुलन्दी भी। इसी के आधार पर भावी राष्ट्र का सुन्दर सपना देख रहे थे। इसे जमीन पर उतारने के लिए सकर्मक प्रयास भी कर रहे थे। अपने दौर के सभी लोगों से संवाद भी कर रहे थे।

अनेक लोगों का दिक्कत भी इसी को लेकर होती है। गाँव को लेकर। गाँधीजी के अनुयायी माने जाने वाले पण्डित जवाहरलाल नेहरू और महाड़ सत्याग्रह तक अपना नायक समझने वाले, जो बाद में उनके कटु आलोचक बने, डॉ. अम्बेडकर भी गाँव पर आधारित इस यूटोपिया को नहीं समझ पाए थे। न सिर्फ पं. नेहरू और डॉ. अम्बेडकर बल्कि ज्यादातर 'आधुनिक' मानस गाँधी के इस स्वप्न को समझने में नाकाफी साबित हो रहे थे। 'आधुनिक ज्ञान' से लैस दिमाग को गाँव में जड़ता और जहालत के सिवा कुछ नहीं दिखता था। और गाँधीज थे कि गाँव को केन्द्र में रखकर ही स्वराज की कल्पना करते थे।

सार्वजनिक जीवन में प्रवेश करने के पश्चात जब भी गाँधीज ने भारत के बारे में विचार कया है, गाँव उनकी चिन्ता से ओझल नहीं हुए। एक तरफ गाँव की दुरावस्था सदा गाँधी क चिन्ता के केन्द्र में रहा, दूसरी तरफ उनके स्वप्न लोक 'ग्राम स्वराज' के कारण गाँव गाँधीज का 'कल्पित गाँव' उनके चिन्तन के केन्द्र में रहा।

गाँधी का यूटोपिया क्या है ? भावी भारत के लिए जो स्वप्न वे देख रहे थे, उसकी बुनियाद क्या है ? जवाब होगा-ग्राम स्वराज। ग्राम स्वराज गाँधी-दर्शन की बुनियाद है और बुलन्दी भी। इसी के आधार पर भावी राष्ट्र का सुन्दर सपना देख रहे थे। इसे जमीन पर उतारने के लिए सकर्मक प्रयास भी कर रहे थे। सार्वजनिक जीवन में प्रवेश करने के पश्चात जब भी गाँधीजी ने भारत के बारे में विचार किया है, गाँव उनकी चिन्ता से ओझल नहीं हुए। शारीरिक श्रम, सामुदायिक जीवन एवं प्रकृति निर्भरता ऐसे आयाम हैं, जो ग्रामीण जीवन में गाँधीजी को भाते थे।

शारीरिक श्रम, सामुदायिक जीवन एवं प्रकृति निर्भरता ऐसे आयाम हैं, जो ग्रामीण जीवन मे गाँधीज को भाते थे। परन्तु ऐसा नहीं है कि उन्हें गाँव, ग्रामीण लोग एवं ग्रामीण समाज में सबकुछ सुन्दर ही दिखता था। गाँववासियों की 'जड़ता' उन्हें नापसन्द थी। इसी जड़ता के कारण छुआछूत जैसे भेदभाव कायम थे। इसलिए गाँधी इस जड़ता के खिलाफ थे। इस बिन्दु पर गाँधीज एक स्तर पर 'आधुनिक' मानस से संगत करते हैं तो दूसरे स्तर पर उससे सामना भी करते हैं। दूसरे शब्दो में कहें तो ग्रामीण लोगों की जड़ता की पहचान और मुखालफत के मामले में गाँधीजी नेहरू, अमेबेडकर सरीखे आधुनिक मानस के साथ है पर साथ ही वे इसमें परिष्कार की सम्भावना देख ।कल्पित गाँव' पर जोर देकर उनलोगों से भिन्न राह अख्तियार करते हैं। जिसे आधुनिक मानस असंव मानकर खारिज करता है, गाँधी उसमें भी संभावना देखते हैं। इतिहासकार सुधीर चन्द्र ने गाँधी की शख्सियत को बिलकुल ठीक ही 'एक असंभव संभावना' कहकर सम्बोधित किया है। ग्रामीण समाज के व्यापक आयामों में सिर्फ स्वच्छता पर केन्द्रित होकर भी देखा जा सकता है कि इस बाबत गाँधीजी के विचार क्या थे। इससे यह भी जाना जा सकता है कि उनके सपनों का गाँव कैसा होना चाहिए।

दक्षिण अफ्रीका के सत्याग्रह से लेकर भारतीय राष्ट्रीय स्वाधीनता आन्दोलन की अगुवाई करते हुए गाँधी ज ने संघर्ष और रचना को एक-दूसरे का पूरक बना दिया था। उनके नेतृत्व में चले स्वतन्त्रता संघर्ष को तब तक नहीं समझा जा सकता, जब तक किस भी आन्दोलन के पश्चात आहूत रचनात्मक कार्यक्रम को एक दिशा में रखकर न देखा जाए। अपने रचनात्मक कार्यक्रम में अठारह आयामों को शामिल किया है। दूसरे शब्दों में कहें तो ये अठारह कार्यक्रम ही 'पूर्ण स्वराज्य' हासिल करने के वास्तविक और अहिंसक मार्ग हैं। इतना ही नहीं इनक 'पूरी-पूरी सिद्धि ही सम्पूर्ण स्वतंत्रता' है। आशय यह कि ये रचनात्मक कार्यक्रम साधन भी हैं और आध्य भी। इन्हीं महत्वपूर्ण कार्यक्रमों में एक है- गाँवों की सफाई। स्वच्छता के मामले में हमारे गाँव कैसे थे ? देश के विभिन्न क्षेत्रों में भ्रमण करने वाले क्या कहता है ? उन्होंने बताया है कि 'देश में जगह-जगह सुहावने और मनभावने छोटे-

छोटे गाँवों के बदले हमें घूरे- जैसे गाँव देखने को मिलते हैं ।' गावों के बारे में वे पूरी साफगोई से कहते हैं कि ''बहुत से या यों कहिये क करीब-करीब सभी गाँवों में घुसते समय जो अनुभव होता है, उससे दिल को खुशी नहीं होती ।'' इसकी वजह क्या है ? गाँव को केन्द्र में रखकर अपना स्वप्न रचनेवाले गाँधीजी मौजूद गाँवों के बारे में ऐसा ख्याल क्यों रखते हैं ? कारण है अतिशय गन्दगी और इससे जनित बदबू । उन्होने लिखा है कि ''गाँव के बाहर और आसपास इतनी गन्दगी होती है और वहाँ इतनी बदबू आती है कि अक्सर गाँव में जानेवाले को आँख मूंदकर और नाक दबाकर जाना पड़ता है ।''

हमारी सभ्यता-संस्कृति का जिस दिशा में विकास हुआ है उसमें मानसिक श्रम और शारीरिक श्रम के बीच खाई बढ़ती गई है । आलम यह है कि मानसिक श्रम को शारीरिक श्रम की तुलना में श्रेष्ट भी मान लया गया है । नतीजतन बौद्धिक श्रम करने वालों को श्रेष्ठ और शरीर श्रम करनेवालों को हेय मानने की समझ विकसित हुई है । गाँधीजी इस श्रम-विभाजन और इसके परिणामस्वरूप उत्पन्न लापरवाही को 'गुनाह' का दर्जा देते है ।

प्रसंगवश, दो दशकों से अधिक समय बाहर रहने के पश्चात जब १९१५ में गाँधीजी ने स्वदेश वापसी की और अपने राजनीतिक गुरु गोपालकृष्ण गोखले के आदेश पर साल भर भारत-भ्रमण किया, सार्वजनिक प्रश्नों पर मौन रखा । एक वर्ष बाद काशी विश्वविद्यालय के उदघाटन के अवसर पर अपना पहला सार्वजनिक भाषण ०४ फरवरी १९१६ को किया । इस बहुचर्चित भाषण में भी उन्होंने स्वच्छता का प्रश्न खड़ा किया और इसे स्वराज के साथ जोड़ा । गाँव और शहर की गलियां ही नहीं, बड़े-बड़े मन्दिरों के आसपास की बदबूदार गन्दी गलियों की तरफ ध्यान आकृष्ट करते हुए उन्होंने कहा था कि ''स्वराज की दिशा में बढ़ने के लिए हमें विना शक ये सारी बातें सुधारनी चाहिए ।'' प्रश्न उठता है कि हमारे गाँवों की ऐसी दशा क्यों थी । गाँधीजी के मुताबिक इसका कारण है, 'श्रम और बुद्धि के बीच अलगाव ।' इसलिए हम 'गाँवों के प्रति लापरवाह हो गए हैं ।'

गाँधीजी ने सफाई के प्रसंग में भारत के लोगों में दुचित्तापन महसूस किया है । वह है व्यक्तिगत और सामाजिक सफाई में भेद । ०८ फरवरी १९३४ के 'हरिजन' में कुछ विदेशी लेखकों के हवाले से लिखा कि व्यक्तिगत सफाई के पालन में दुनिया में भारत संभवतः सबसे आगे है । लेकिन यहीफर्क भी रेखांकित किया है कि गाँवों या ार्वजनिक सफाई के बारे में स्थिति बिलकुल उलट है । हालत यह है कि ''लोग अपने खुद के घर को तो साफ-सुथरा रखेंगे, लेकिन डोसी के घर की सफाई में कोई दिलचस्पी नहीं लेंगे ।'' दिलचस्पी न लेने तक हो यह सीमित नहीं हे अपितु गाँधीजी का यह मानना है कि ''वे अपने घर के आँगन को कूड़ा-करकट, कीड़े-मकोड़ों और जीव-जन्तुओं से बचाएँगे, किन्तु इन सबको पडोसी के आँगन में फेंक देने में उन्हें संकोच नहीं होगा ।'' ऐसा बुरा हाल 'व्यक्तिगत जिम्मेदारी' और 'सामूहिक जिम्मेदारी' के मध्य भेद का प्रमाण है व प्रमाण भी । बकौल गाँधीजी ''सामूहिक जिम्मेदारी के अभाव का नतीजा यह हुआ है कि हमारे गाँव कूड़े के ढ़ेर बन गए हैं ।'' प्रदत्त संस्कारों, व्रत-अनुष्ठानों के कारण लोग व्यक्तिगत सफाई, अपने घर की सफाई करते हैं, लेकिन ''हमने राष्ट्रीय या सामाजिक सफाई को न तो जरूरी गुण माना और न उसका विकास हो किया ।''

गाँधीजी की दृष्टि में जितनी जरूरी व्यक्तिगत सफाई है उतनी ही सामूहिक स्तर पर होने वाली सार्वजनिक जगहों की सफाई भी है । हमारे जीवनरोग रहित हो, इसके लिए सामुहिक स्तर पर सार्वजनिक सफाई अनिवार्य है । सार्वजनिक कुआँ, तालाब की अहमियत हमारे समाज में रही है । इसकी पूरी उपयोगिता के बावजूद वहुधा इसकी सफाई के प्रति सामाजिक लापरवाही व्यक्त हो रही है । १५ फरवरी १९३५ के 'हरिजन सेवक' में उन्होंने जल क स्वच्छता को आरोग्य शास्त्र से जोड़ कर बताया । उन्होंने लखा कि ''आरोग्यविज्ञान इस विषय में एकमत है कि पानी की सफाई के सम्बन्ध में गाँव वालों की उपेक्षावृत्ति ही उनकी बहुत सी बमारियों का कारण है ।'' गाँधीजी का अनुभव था कि गाँव के तालाबों से स्त्री और पुरुष सव स्नान करने, कपड़े धोने, पानी पीने तथा भोजन बनाने का काम लिया करते हैं । बहुत से गाँवों के तालाब

गन्दगी को देख कर उन्हें अचरज होता था । गाँधीजी स्वच्छता-अस्वच्छता को पुण्य-पाप की कोटि में विभाजित कर समझाते हैं । गाँधीजी की दृष्टि में जितनी जरूरी व्यक्तिगत सफाई है उतनी ही सामूहिक स्तर पर होने वाली सार्वजनिक जगहों की सफाई भी है । हमारे जीवनरोग रहित हो, इसके लिए सामुहिक स्तर पर सार्वजनिक सफाई अनिवार्य है । सावर्जनिक कुआँ, तालाब की अहमियत हमारे समाज में रही है । इसकी पूरी उपयोगिता के बावजूद बहुधा इसकी सफाई के प्रति सामाजिक लापरवाही व्यक्त हो रही है । गाँधीजी ग्रामीण अस्वच्छता को लेकर चिन्ता प्रकट मात्र नहीं करते अपितु निदान की राहे भी सुझाते हैं ।

पशुओं के काम भी आते है । बहुधा इनमें भैसें बैठी पायी जात हैं । इस गन्दगी को देख कर उन्हें अचरज होता था । गाँधीजी स्वच्छता-अस्वच्छता को पुण्य-पाप क कोटि में विभाजित कर समझाते हैं । पुण्य और पाप जैसे बिम्बों का प्रयोग आधुनिक मानस को अटपट लगा सकता है । ऐसा लग सकता है कि स्वच्छता को स्वास्थ्य एवं

दायित्व-बोध से जोड़ने के साथ ह ऐसा क्यों करते है ? व्यक्तिगत एवं अपने घर-परवार क सफाई के प्रति सचेत एवं सार्वजनिक-सामाजिक स्वच्छता के प्रति ग्रामी समाज के सामान्य बोध के लिहाज से ऐसे बिंब प्रचलित है और सहज भी। ऐसे बिम्ब सार्वजनिक तालाब के दुरूपयोग को बड़ा फलक प्रदान करते हैं।

गाँधीजी ग्रामीण अस्वचछता को लेकर चिन्ता प्रकट मात्र हं करते अपितु निदान की राहें भी सुझाते हैं। १५ फरवरी को वे कहते हैं कि "सब प्रकार का कूड़ाकरकट हटाकर स्वच्छ बना लेना चाहिए। फिर उस कड़े का वर्गीकरण कर देना चाहिए। इसमें से कुछ का तो खाद बनाया जा सकता है, कुछ को सिर्फ जमीन में गाड़ देना भर बस होगा और कुछ हिस्सा ऐसा होगा कि जो सीधा सम्पत्ति के रूप में परिणत किया जा सकेगा। वहाँ मिली हुई प्रत्येक हड्डी एक बहुमूल्य कच्चा माल होगी, जिससे बहुत सी उपयोगी चजे बनाई जा सकेगी, पीसकर कीमती खाद बनाया जा सकेगा। कपड़े फटे-पूराने चिथड़ो तथा रद्दी कागजों से कागज बनाए जा सकते हैं और इधर-उधर से इकट्ठा किया हुआ मलमूत्र गाँव के खेतों के लिए सुनहले खाद का काम देगा।" गन्दगी फैलाने वाले अवशिष्ट भी इस प्रकार उपयोगी साबित होंगे। साथ ही उर्वरा शक्ति बढ़ाएँगे और अर्थव्यवस्था मजबूत करेंगे। गाँधीजी न सिर्फ सलाह देते हैं कि बल्कि अमल में लाने का तरीका भी सुझाते हैं। उन्होंने लिखा है कि "मल मूत्र को अपयोगी बनाने के लिए यह करना चाहिए कि उसके साथ- चाहे वह सूखा हो या तरल- मिट्टी मिलाकर ज्यादा से ज्यादा एक फूट गहरा गड़ा खोद कर जमीन में गाड़ दिया जाए।" वे डॉ. पूअर के हवाले से बताते हैं कि जमीन में मल-मूत्र को नौ या बारह इंच से अधिक गहरा नहीं गाड़ना चाहिए क्योंकि जमीन की उपरी सतह सूक्ष्म जीवों से परिपूर्ण होती है और हवा एवं रोशनी की सहायता से- जोकि आसानी से वहा तक पहुंच जाती है- ये जीव मल-मूत्र को एक हफ्ते के अन्दर एक अच्छी, मुलायम और सुगन्धित मिट्टी में बदल देते है। गाँधीजी द्वारा सुझाया उपाय ऐसा नहीं होता जिसमें बड़ी पूँ लगती हो। ऐसा भी नहीं है कि किसी तरह के अधिक संसाधन की आवश्यकता हो, मानव संसाधन भी नहीं। इसे गाँववासी व्यक्तिगत स्तर पर भी कर सकते है और सामूहिक स्तर भी

गाँधीजी द्वरा सुझाया उपाय ऐसा नहीं होता जिसमें बड़ी पूँजी लगती हो। ऐसा भी नहीं है कि किसी तरह के अधिक संसाधन क आवश्यकता हो, मानव संसाधन भी नहीं। इसे गाँववासी व्यक्तगत स्तर पर भी कर सकते है और सामूहिक स्तर भी। वे साफ-साफ शब्दों में कहते हैं कि कोई भी ग्रामीण स्वयं इस बात क सच्चाई का पता लगा सकता है, प्रयोग कर जाँव सकता है। गाँधीजी गन्दगी को जन स्वास्थ्य, स्वच्छता, अर्थव्यवस्था, प्रकृति एवं पर्यावरण के साथ जोड़ते हैं। इसमें एक नई संस्कृति निर्मित करने का नेक विचार भी अनुस्यूत है। इस संस्कृति में शारीरिक श्रम और मानसिक श्रम के बीच अलगाव नहीं होगा।

। वे साफ-साफ शब्दों में कहते हैं कि कोई भी ग्रामीण स्वयं इस बात की सच्चाई का पता लगा सकता है, प्रयोग कर जाँच सकता है। मल-मूत्र से खाद बनाने की प्रक्रिया ताते हुए उन्होंने कहा कि "यह कार्य दो प्रकार से किया जा सकता है। या तो पखाने बनाकर इनमे शौच जाने के लिए मिट्टी तथा लोहे की बाल्टियाँ रख दी जाएँ और प्रतिदिन उन बाल्टियों को पहले से तैयार की हुई जमीन में खाली करके ऊपर से मिट्टी डाल दी जाए, या जमीन में चौरस गड्ढा खोदकर सीधे मल-मूत्र का त्याग करके ऊपर से मिट्टी डाल दी जाय। यह मल-मूत्र या तो देहात के सामूहिक खेतों में गाड़ा जा सकता है या व्यक्तिगत खेतों में।" गाँधीजी के बताए इस कार्य के लिए आवश्यक है दृढ़ संकल्प। मजबूत इरादे के सहारे व्यक्ति भी कर सकता है और ग्रामीण समाज भी। ऐसा करने से ग्रामवासी अपने वातावरण को स्वच्छ एवं स्वस्थ बनाएँगे। गाँधीजी बताते हैं कि "कोई भी उद्योगी ग्रामवासी कम से कम इतना काम तो खुद भी कर सकता है कि मल-मूत्र को एकत्र करके उसको अपने लिए सम्पत्ति में परिवर्तित कर दे। आजकल तो यह सारा कीमती खाद जो लोखों रूपए के क़ीमत का है, प्रतिदिन व्यर्थ जाता है और बदले में हवा को गन्दी करता तथा बीमारियाँ फैलाता है।" कहना होगा कि ऐसा प्रस्तावित कर गाँधीजी गन्दगी को जन स्वास्थ्य, स्वच्छता, अर्थव्यवस्था, प्रकृति एवं पर्यावरण के साथ जोड़ते हैं। इसमें एक नई संस्कृति निर्मित करने का नेक विचार भी अनुस्यूत है। इस संस्कृति में शारीरिक श्रम और मानसिक श्रम के बीच अलगाव नहीं होगा। नई कार्य-संस्कृति को जन्म देने में सफल ये विचार हमारी लापरवाही और सार्वजनिक स्वच्छता को ले कर गैरजिम्मेवार सामुहिक समझ का प्रतिरोधी विमर्श रचते हैं। हमारे सोच का हिस्सा बन गया है कि गन्दगी सफाई करने वाले कमतर होते हैं जबकि गन्दा पैलानेवाले श्रेष्ठ, गाँधीजी के स्वच्छता सम्बन्धी विचार इसका मजबूत प्रव्याख्यान रचते हैं। गाँधीजी के स्वच्छता सम्बन्धी विचार की खासियत यह भी है कि इसके पालन के लिए बाहर से आए व्यक्तियों की जरूरत नहीं है। जहाँ गन्दगी है, वहं के लोग इसे स्वच्छ बनाएँगे। उन्होंने ग्रामीण स्वच्छता के लिए ग्रामसेवक, राजनीतिक-सामाजिक कार्यकर्त्ता, ग्राम-पंचायत पर जोर दिया है। स्पष्ट है कि सभी गाँव की सीमा में रहने वाले लोग हैं। इस सोच की दूसरी विशेषता यह है कि इसमें सफाई के लिए किसी खास समुदाय की तरफ संकेत मात्र भी नहीं किया गया है। इसके हिसाव सफाई सबका निजी एवं सार्वजनिक कर्म और धर्म होना चाहिए।

इससे यह भी स्पष्ट है कि गाँधीजी जिस गाँव की बात करते हैं, वह यथार्थ न था, यूटोपिया था। ज्यादातर लोगों ने मौजूद गाँवों को देख और उसमें सुधार की संभावना से इंकार कर गाँधी-दर्शन की तीखी आलोचना की।

महात्मा गाँधी एवं अहिंसा

-प्रो. डॉ. नरेश दाधीच

अहिंसा का आरम्भ महात्मा गाँधी से नहीं हुआ। महात्मा गाँधी से पूर्व सभी धर्मों में अहिंसा की चर्चा की गई है। भारतीय सन्दर्भ में हन्दू नैतिकता उपनषदों के समय से ही अहिंसा को सद्गुण मानती है। छांदोग्योपनिषद् में अहिंसा की चर्चा की गई है। पातंजलि ने अपने योगसूत्र में जिसका अध्ययन गाँधी ने १९३० में किया था, अहिंसा का पाँच यमों में शामिल किया है गाँधी ने न्हं पाँच यमों को सत्याग्रह के लिए आवश्यक बताया। पातंजलि ने अहिंसा को परभाषित करते हुए उसे केवल हिंसा से विमुख होने तक सीमित नहीं किया है, अपितु उसे सकारात्मक स्वरूप प्रदान करते हुए सभी के प्रति सद्भाव रखने के रूप में परिभाषित किया है। अहिंसा की परम्परा रामायण और महाभारत में भी नजर आती है। महाभारत में महर्षि व्यास युद्ध की विभीषिका को ध्यान में रखते हुए उसके अर्थहीन होने को समझाते हैं।

> ***गाँधी के अनुसार अहिंसा केवल व्यक्तिगत सद्गुण ही नहीं है, अपितु यह व्यक्ति और समुदाय दोनों के लिए आध्यात्मिक और राजनीतिक व्यवहार का एक तरीका है। गाँधी की अहिंसा की अवधारणा कम-से-कम तीन सिद्धान्तों को प्रतिपादित करती है : प्रेम का सिद्धानत, जीवन की पवित्रता का सिद्धान्त, तथा मानवीय जीवन की गरिमा का सिद्धान्त। अहिंसा का रूढ़ अर्थ प्रेम है। गाँधी ने प्रेम के साथ-साथ परोपकार शब्द का भी प्रयोग किया है। अहिंसा का अर्थ है किसी को नहीं मारना। यह तभी संभव है जब हम जीवन की पवित्रता को पूर्व शर्त माने। अहिंसा चूँकि हमारे सत्, हमारे अस्तित्व का कानून है। इसलिए यह मनुष्य की सही प्रकृति को प्रदर्शित करती है।***

महर्षि व्यास ने महाभारत में कई जगह पर सत्य और अहिंसा के मूल्य को महत्वपूर्ण बतलाया है। भीष्म ने युधिष्ठिर को ज्ञान देते हुए कहा है कि अहिंसा सर्वोत्कृष्ट धर्म है जो सभी कर्तव्यों से अधिक महत्वपूर्ण है। जैन धर्म मानता है कि विश्व अनगिनत छोटे-छोटे जीवों से मिलकर बना है, चाह वह दिखाई देती हो या नहीं और इसलिए प्रत्येक वस्तु में जीव है और उनके साथ बुरा व्यवहार करना स्वयं के साथ बुरा व्यवहार करने जैसा है। बौद्ध धर्म में भी अहिंसा को महत्व दिया गया है। गाँधी जीसस क कहानी से भी प्रभावित थे और उन्हें अहिंसा का प्रतीक मानते थे। इसी प्रकार गाँधी ने सुकरात को भी पहला सत्याग्रही माना है। ईसाई धर्म मे भी क्वैकर सम्प्रदाय शान्ति और अहिंसा को महत्व देता है। रस्किन और टॉलस्टॉय भी अहिंसा पर आधारित समाज की कल्पना करते हैं। गाँधी के विचार टॉलस्टॉय के अधिक नजदीक हैं। टॉलस्टॉय मानते हैं कि अपनी इच्छा को किसी दूसरे पर लादना हिंसा का कारण है। गाँधी के अनुसार अहिंसा केवल व्यक्तिगत सद्गुण ही नहीं है, अपितु यह व्यक्त और समुदाय दोनों के लिए आध्यात्मिक और राजनीतिक व्यवहार का एक तरीका है। गाँधी की अहिंसा की अवधारणा कम-से-कम तीन सिद्धान्तों को प्रतिपादित करती है

प्रेम : अहिंसा का रूढ़ अर्थ प्रेम है और यहाँ प्रेम का अर्थ सेंट पॉल के प्रेम सम्बन्धी विचारों से है। गाँधी ने प्रेम के साथ-साथ परोपकार शब्द का भी प्रयोग कया है। जो गाँधी के अनुसार अहिंसा को यथार्थ में सही प्रकार से प्रतिपादित कर सकता है। जीवन की पवित्रता : चूँकि अहिंसा का अर्थ है किसी को तकलीफ ने देना और किसी को नहीं मारना। यह तभी संभव है जब हम जवन की पवित्रता को पूर्व शर्त माने।

मानवीय जीवन की गरिमा : अहिंसा चूँकि हमारे सत्, हमारे अस्तित्व का कानून है। इसलिए यह मनुष्य की सही प्रकृति को प्रदर्शित करती है। गाँधी दुर्बलता, कायरता और भय को मनुष्य के मानवीय गुणों के विपरीत मानता है और इसलिए यदि कोई व्यक्ति इसलिए हिंसक नही है क्योंकि वह दुर्बल है या कायर है तो यह नहीं कहा जा सकता कि वह अहिंसक है। क्योंकि दुर्बलता और कायरता मनुष्य की गरिमा को समाप्त कर देते हैं।

गाँधी अहिंसा को एक आत्मिक शक्ति मानते हैं और उनका यह दृढ़ विश्वास था कि यह आत्मिक शक्ति किसी भी शारीरिक शति से बेहतर है। हिंसा एक शारीरिक शक्ति है, जो अस्थाई होती है। चूँकि मनुष्य का शरीर भी अस्थाई है, इसलिए हिंसा का स्थाई बने रहना असंभव है।

गाँधी ने अहिंसा की परिभाषा सत्यात्मक रूप से की है। वह चूँकि उसे आत्मा का गुण मानते हैं, इसलिए व्यवहार में उनके पास अहिंसा के नए आयाम विकसित हुए। वह हिंसा को भी केवल जीव-हिंसा तक सीमित नहीं रखते हैं। वह हिंसा में उन सभी कार्यों को सम्मिलित मानते हैं जा मनुष्य के अहंकार को जन्म दे, कामनाओं को बढ़ाए, निज़ी स्वार्थ को बढ़ावा दे। वह मानते थे कि हिंसा का अन्त पूर्ण विाश में होता है, और इसलिए अगर हमें पूर्ण विनाश से बचना है तो अहिंसा का कोई विकल्प नहीं है। वह अहिंसा को सत्य से भी जोड़ते हैं। वह मानते हैं कि अहिंसा साधन है और सत्य साध्य। वह मानते थे कि अहिंसा मनुष्य का स्वाभाविक गुण है। मनुष्य की परिभाषा आत्मा के बिना नहीं की जा सकती। अहिंसा आत्मा का गुण है, इसलिए अहिंसा के बिना मनुष्य की परिभाषा भी नहीं की जा सकती। चूँकि अहिंसा हृदय में स्थत होती है इसलिए उसकी सफलता सुनिश्चित है। उनका मानना था कि अहिंसा को किसी भी प्रकार का भौतिक बल समाप्त नहीं कर सकता।

अहिंसा अपने आप में एक अलग सद्गुण नहीं है। अहिंसा में प्रेम, शक्ति,

..शेष पृ. १८ पर

"हम सभी स्वदेश एवं मातृभूमि के ऋण से ऋणी हैं"

-मनमोहन कुमार आर्य, देहरादून।

सभी मनुष्यों की कोई न कोई मातृभूमि होती है और वह किसी देश का नागरिक भी होता है। देश, मातृभूमि व उसकी जलवायु का हमारे जन्म, जीवन, शरीर के निर्माण व सुखों में बहुत बड़ा भाग होता है। मातृभूमि चेतन नहीं जड़ है तथापि इसका हमारे जीवन में जो महत्व है, उस कारण हमारा देश और मातृभूमि सभी धर्म, मत, सम्प्रदाय व मजहब आदि से उपर व महत्वपूर्ण होती है। देश है तभी धर्म भी है। यदि नहीं होगा तो धर्म कहां रहेगा? जन्म है तो देश है और देश है तभी हमारा जन्म हो सका है। धर्म देश के बाद आता है। संसार में अनेक धर्म व मत-मतान्तर हैं। सब मतों की कुछ मान्यतायें व सिद्धान्त समान होते हैं और कुछ भिन्न होते हैं। जो मान्यतायें भिन्न होती हैं उनका ऊहापोह कर सभी मनुष्यों को उनकी सत्यता का पता लगाना चाहिये। गणित व विज्ञान विषयों में एक ही प्रश्न व विषय में दो परस्पर भिन्न उत्तर सत्य नहीं होते। इसी प्रकार मत-मतान्तरों में भी सत्य व असत्य मान्यताएं होती हैं। हमें अध्ययन कर विवेक व विवेचना से सत्य का पता लगाकर सत्य को स्वीकार करना होता है और असत्य को अस्वीकार व त्याग करना होता है। ऋषि दयानन्द वेदों के विद्वान थे। उन्होंने मानव जाति की उन्नति के लिए कुछ आवश्यक नियम दिये हैं। नियम यह है कि सत्य के ग्रहण करने और असत्य का त्याग करने में सर्वदा उद्यत रहना चाहिये। सब काम धर्मानुसार अर्थात् सत्य और असत्य को विचार करके करने चाहियें। अविद्या का नाश और विद्या की वृद्धि करनी चाहिये। सभी मनुष्यों को इन नियमों को अपने-अपने धर्म, मत, सम्प्रदाय व मजहब आदि में स्वयं लागू करना चाहिये। जो बातें तर्क की कसौटी पर खरी हों, वही सत्य होती हैं। उन्हें मानना चाहिये और जो तर्क की कसौटी पर सत्य न हो व किसी एक भी मनुष्य के लिये विपरीत, अनुचित, हानिकारक व दुःख देने वाली हों, उनका आचरण नहीं करना चाहिये। ऐसा ग्रन्थ जिसकी सभी मान्यतायें एवं कर्तव्य विषयक शिक्षायें पूर्ण एवं सत्य हैं, वह ग्रन्थ केवल वेद हैं। वेद की सभी मान्यतायें सत्य एवं अनुकरणीय हैं। इससे मनुष्यों की सर्वांगीण उन्नति होती है और देश बलशाली बनता है। इनका सबको आचरण करना चाहिये। वेदों से ही ईश्वर, जीवात्मा व प्रकृति के सत्य स्वरूप का ज्ञान होता है और ईश्वर की उपासना सहित अपने कर्तव्यों का भी ज्ञान होता है। अविद्या का नाश और विद्या की वृद्धि करना हमारा कर्तव्य है। सभी मनुष्यों को विद्या की वृद्धि में सदैव तत्पर रहना चाहिये और इसके लिये वेदों सहित सत्यार्थप्रकाश, ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, संस्कारविधि, आर्याभिविनय, उपनिषद, दर्शन, मनुस्मृति आदि को अपने नियमित स्वाध्याय का विषय बनाना चाहिये।

मनुष्य का जन्म इस लिये होता है कि माता-पिता में सन्तान प्राप्ति की इच्छा होती है और चेतन जीवात्मा जन्म व मरण धर्मा है। जीवात्मा को अपने पूर्व जन्म के कर्मों का सुख व दुःख रूपी भोग करना होता है। ईश्वर व उसके नियमों से हमारे शिशु अवस्था के शरीर का निर्माण माता के गर्भ में होता है। यह निर्माण उस देश के अन्न, वायु व जल सहित वहां सूर्य के प्रकाश तथा आकाश में होता है। हमारे माता-पिता किसी न किसी देश के नागरिक होते हैं। जिस स्थान पर हमारा व अन्य किसी मनुष्य का जन्म होता है वह हमारा देश कहलाता है। हमें वहां की नागरिकता प्राप्त होती है। उसी स्थान व देश में जन्म के बाद हमारा पालन पोषण होता है। अन्य स्थानों व देशों में भी हमारा पालन पोषण हो सकता है। जहां-जहां हमारा पालन पोषण होता है उनका ऋण हमारे ऊपर होता है। हम उसके प्रति कृतज्ञ, निष्ठावान एवं समर्पित हों तथा उसकी मान-मर्यादा तथा नाम को उज्जवल वं प्रशंसा योग्य बनायें रखें, यह हमारा कर्तव्य बनता है। प्रश्न यह है कि क्या सभी देशों के सभी लोग ऐसा करते हैं? ऐसा नहीं होता है। यदि ऐसा होता तो भारत का विभाजन न होता, पाकिस्तान न बनता और फिर पाकिस्तान का विभाजन होकर बंगलादेश न बनता। इसका कारण कुछ व अधिकांश लोगों द्वारा अपने कर्तव्यों का ठीक से निर्वाह न करना होता है। अतः देश के शासन को देश के सच्चे व निष्ठावान नागरिकों के प्रति संवेदनशील, निष्पक्ष होने के साथ सबको न्याय प्रदान करने वाला होना चाहिये। जो नागरिक अपनी महत्वांकांक्षाओं, धार्मिक व राजनीतिक विचारधारा व महत्वाकांक्षाओं के कारण छद्म रूप से अपने देश को हानि पहुंचाते हैं और प्रलोभनों का शिकार होते हैं, वह एक प्रकार से देशद्रोही होते हैं। उन्हें उनके देश विरोधी कार्यों के अनुरूप राजद्रोह आदि का दण्ड देश की न्याय व्यवस्था से मिलना चाहिये। यदि ऐसा नहीं होता या विलम्ब से होता है तो फिर उस देश का एकजुट, अखण्ड एवं उन्नति को प्राप्त होना कठिन हो सकता है। अतः देश के सभी नागरिकों को देश के प्रति निष्ठावान् होने सहित देश के लिये प्राण न्योछावर करने की बलिदान की सर्वोच्च भावना से अनुप्राणित होना चाहिये जैसे की हमारे देश की सेना है। इसके सैनिक देश की आजादी के समय से बलिदान देते आ रहें हैं। देश की आजादी से पूर्व भी देश की आजादी के लिये देशवासियों ने क्रान्ति व शान्तिपूर्ण आन्दोलनों में त्याग व बलिदान का परिचय दिया है। रामायण में स्वदेश गौरव का उल्लेख करते हुए राम ने लक्ष्मण को बताया था कि जन्म देने वाली मां और मातृभूमि स्वर्ग से भी बढ़कर होती है। मां और मातृभूमि का स्थान संसार का कोई दूसरा स्थान व माता नहीं ले सकती। राम ने लक्ष्मण को कहा था कि 'अपि स्वर्णमयी लंका न मे लक्ष्मण रोचते। जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।।' अथर्ववेद का एक वचन है 'माता भूमि पुत्रो अहं पृथिव्या' अर्थात् भूमि मेरी माता है और मैं इसका पुत्र हूं। यदि हम इन भावों को जान लें और देश के सभी लोग इन भावनाओं के अनुरूप व्यवहार करें तो यह देश का सौभाग्य होता है। हमारा देश महाभारत के बाद से निरन्तर पतन को क्यों प्राप्त हुआ? इसका उत्तर यदि खोजें तो हम पूर्व समयों में इन भावनाओं का अभाव पाते हैं। यदि हमारे देश के लोगों में महाभारत युद्ध व उसके बाद देश प्रेम होता, निष्पक्षता और न्यायप्रियता होती तथा हम अज्ञान का नाश और ज्ञान प्राप्ति मैं तत्पर होते तो हमें जो दुर्दिन देखने पड़े हैं, वह देखने न पड़ते। आज भी अधिकांश देशवासियों में देश प्रेम और देश भक्ति है, साथ ही धन व सम्पत्ति का मोह भी है, हम ज्ञानार्जन मुख्यतः सत्य धर्म विषयक ज्ञानार्जन में पुरुषार्थ नहीं करते, सत्यासत्य परम्पराओं व मान्यताओं को यथावत् स्वीकार कर लेते हैं, हमारे भीतर जन्मना जातिवाद व अन्य प्रकार की बुराईयां हैं, तो इन बातों के होते हुए हमारा देश सदा के लिये अखण्डित नहीं हो सकता। इसके लिये देश प्रेम, देश के लिये बलिदान की भावना सहित हमें ज्ञानार्जन, प्रलोभनों व धन के प्रति अधिक आसक्ति से बचना होगा। आज लोग प्रचुर धन होने पर भी और अधिक धन की भावना से धन प्राप्ति में लगे रहते हैं। वह उचित अनुचित का ध्यान नहीं रखते। इससे वह देश के प्रति अपने अनेक कर्तव्यां से दूर हो जाते हैं। अतः हमें देश के प्रति सम्मान, त्याग, भक्ति व प्रेम की भावना से युक्त होना होगा और इसके साथ ही धार्मिक, सामाजिक तथा राजनीतिक अन्धविश्वासों व अज्ञान से भी मुक्त होना होगा। ऐसा होने पर ही हमारा और हमारे देश का कल्याण हो सकता है। हमें मातृभूमि के अपने ऊपर ऋण को अनुभव करना है और देश व मातृभूमि को किसी भी प्रलोभन व अज्ञानता आदि के कारण विस्मृत नहीं करना है। इसी के साथ इस चर्चा को विराम देते हैं।

ज्ञान विज्ञान

-गुरुदत्त

वर्तमान शिक्षा में सामान्य ज्ञान-विज्ञान को 'General Knowledge' के नाम से पढ़ाया जाता है और इसमें इतिहास तथा भूगोल के विषय समझे जाते हैं। वैसे नाम से यह इन विषयो में सीमित नहीं माना जाता।

हम समझते हैं कि सामान्य ज्ञान-विज्ञान का अभिप्राय है वह सब-कुछ जो प्रत्येक व्यक्ति को अपने जीवन को समझने के लिए आधारभूत एवं आवश्यक है, जिससे जीवन को समझकर चलाने में दिशा मिले और उसमें सहायता मिले, जिसके प्राप्त होने से जीवन की समस्यायें सुलझ सके, और ये कीट-पतंग पशु-पक्षी क्या हैं और क्यों हैं, का पता चल सके।

ज्ञान उन वस्तुओं का ज्ञान है जो अजर-अमर हैं। और विज्ञान है नाशवान् वस्तुओं का ज्ञान। दोनों को जानना चाहिए।

वेद भी ऐसा ही मानता है। वहाँ कहा है-

अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते। ततो भूयऽइव ते तमो यऽउ विद्याया रताः॥ अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यदाहुरविद्यायाः ॥ इति शुश्रुभ धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे।

-यजु. ४०-१२, १३

इन मन्त्रों का अभिप्राय है कि जो केवल विद्या की उपासना (प्राप्ति) करते हैं और वे जो केवल अविद्या में रत (प्राप्ति में लीन) रहते है, वे भी-दोनों घोर अन्धकार में पड़ते हैं।

यह बुद्धिमान् लोगों से सुना जाता है कि अविद्या के ज्ञान से इस संसार-सागर को सहज पार किया जाता है तथा विद्या के ज्ञान से मोक्ष की प्राप्ति होती है।

अर्थात् विद्या और अविद्या, ज्ञान और विज्ञान दोनों को प्राप्त करना चाहिए। विद्या का अभिप्राय वह ज्ञान है जो सदा विद्यमान पदार्थों का है। अर्थात् परमात्मा, जीवात्मा और मूल प्रकृति का ज्ञान। इसे ही हम पुस्तक में ज्ञान के नाम से दे रहे हैं। और अविद्या है ज्ञान उन पदार्थों का, जो सदा विद्यमान नहीं रहते। इसे हम विज्ञान कहेंगे।

परमात्मा के सहयोग से प्रकृति की साम्यावस्था भंग होती है और उससे पले आपः, तदनन्तर परिमण्डल और फिर जगत् के पदार्थ बनते हैं।

इन सबको ज्ञान-विज्ञान के नाम से जाना जाता है। इस पुस्तक में संक्षेप में दोनों प्रकार के पदार्थों-विद्या और अविद्या-का संक्षेप दे रहे हैं।

सृष्टि-रचना के वर्णन के उपरान्त संक्षेप में भारतवर्ष का इतिहास भी दिया है। विधिवत् लिखा इतिहास तो उपलब्ध नहीं। इसके कारण हमने पुस्तक में स्पष्ट किए हैं। वैसे लिखनेवालों ने इतिहास लिखा था, ऐसे प्रमाण मिलते हैं। उस इतिहास से ही पुराण-ग्रन्थ रचे गए हैं। पुराण इतिहास से कुछ अतिरिक्त भी हैं। पुराण के लेखकों ने ऐतिहासिक घटनाओं के कारण अपन विचार और ज्ञान के अनुसार बताने का यत्न किया है। ये सत्य भी हो सकते हैं और केवल कल्पनामात्र भी।

जगत्

पण्डित धमेन्द्रनाथ एक वड़े-से कमरे में अपने सामने बैठे पच्चीस-तीस बच्चों को सम्बोधित कर रहे थे। बच्चे किशोरावस्था को प्राप्त कर चुके थे और पण्डित जी के पास कुछ ज्ञान-र्जन की दृष्टि में आये हुए थे।

पण्डित जी ने उपस्थित किशोरों को बताना आरम्भ किया- बच्चो! वैसे तो...

पण्डित जी के सुख से अभी कुछ शब्द ह निकले थे कि एक युवक, जो लगभग बीस वर्ष की आयु का प्रतीत होता था, कमरे में प्रविष्ट हुआ। पण्डित जी का तथा सभी बच्चों का ध्यान उसकी ओर चला गया और सब उत्सुकता से उसे देखने लगे।

नवागनतुक ने एक ओर खड़े होकर अपना परिचय और आने का कारण बता दिया। उसने कहा, "मैं स्टूडेण्ट्स फैडरेशन का प्रतिनिधि हूँ। मेरी फैडरेशन ने मुझे आपके व्याख्यानों को सुनने के लिए भेजा है, जिससे मैं यदि आप इन बच्चों को धर्म-कर्म की बात बताकर वरगलाने लगें तो आपके व्याख्यानों को बन्द करा सकूँ। आप भारत समाज के बच्चों को गुमराह न कर सकें, य हमारा उद्देश्य है।"

पण्डित जी उसकी वात सुन मुस्कुराकर कहने लगे, "वहुत ठीक, परन्तु मेरा कथन गलत है और गुमराह करने वाला है, इसका निर्णय कौन करेगा ?"

आगन्तुक ने कहा, "मै फिलॉसोफी में एम.ए. का विद्यार्थी हूँ। इस कारण गलत और ठीक का निर्णायक हो सकता हूँ।"

"परन्तु तुम्हारा लॉजिक (तर्क-शास्त्र) जो तुम्हें एम.ए. में पढ़ाया जाता है, वह स्वयं 'इल्लॉजिकल' (तर्कहीन) है। तुम सत्य सिद्धान्त का निर्णय कैसे कर सकोगे ? अच्छा, मैं तुमसे एक प्रश्न पूछता हूँ। यह बताओ यह जगत्, यह सूर्य, तारागण इत्यादि किससे बने हैं ?"

नवागन्तुक ने अनायास कह दिया, "किसी से नहीं। ये सब 'नथिंग' (शून्य) से ही बन गया है।"

पण्डित धर्मेन्द्रनाथ हँस पड़े। हँसते हुए बोले, "इसी कारण तो मैं कह रहा था कि तुम्हें पढ़ाई जा रही 'इफलॉसोफी' 'इल्लॉजिकल' (तर्कहीन) है। वह युक्ति है कि अवस्तु से वस्तु नहीं बनती। कुछ नहीं से कुछ भी बन नहीं सकता।"

आगन्तुक विद्यार्थी इस तर्क की बात को सुनकर परेशानी अनुभव करने लगा। इस पर पण्डित जी ने कहा, "हम समझते हैं कि तुम भी इस श्रेणी के वद्यार्थी बन जाओ। यद्यपि इस श्रेणी में हमने केवल १२ वर्ष से १६ वर्ष की आयु के बालकों को प्रवेश दिया है, परन्तु मैं देखता हूँ कि तुम भी वास्तव में अभी बारह वर्ष के बालक के समान ही अनुभव रखते हो। तुम्हारी शिक्षा ने तुम्हारी नैसर्गिक प्रतिभा को कुछ मलिन ह किया है।"

इस पर आगन्तुक मुस्कराया और कहने लगा, "तव ठीक है। मेरा कार्य भी सिद्ध होगा। बताइए, क्या शुल्क देना पड़ेगा ?"

"यहाँ पढ़ाई का शुल्क नहीं लिया जाता। पढ़ने के उपरान्ते यदि कुछ लाभ हुआ समझोगे तो दक्षिणा के रूप में कुछ दे सकोगे।"

"तव ठीक है। मुझे भी इस श्रेणी में ले लीजिए।"

"हाँ, तो बताओ क्या नाम लिखूं ?" पण्डित जी ने सामने मेज पर रखे रजिस्टर

को खोलते हुए ही पूछ लिया।

आगन्तुक ने कहा, "मेरा नाम है सदानन्द।"

पण्डित जी ने रजिस्टर में नाम लिखकर सदानन्द से कहा, "उस खाली कुर्सी पर बैठ जाओ। इस श्रेणी का एक नियम यह है कि जब भी किसी प्रकार का संशय निवारण कराना हो, हाथ खड़ा कर संकेत करना होगा और फिर मेरी स्वकृति पर प्रश्न पूछ सकोगे।"

अव पण्डित जी ने अपनी बात आरम्भ की। उन्होंने विद्यार्थियों से पूछ लिया, "जानते हो, हम सब किस पर खड़े हैं ?"

एक विद्यार्थी ने हाथ खड़ा कर दिया। पण्डित जी ने कहा, "हाँ, बताओ।"

"भूमि पर।"

"ठीक। परन्तु यह भूमि कितनी बड़ी है और यह किसका भाग है ?"

विद्यार्थी ने एक क्षण-भर विचार किया और फिर क दिया, "पृथिवी की ऊपरी सतह को, जिस पर हम चलते-फिरते हैं, भूमि कहते हैं।"

"बहुत सुन्दर। तुमने ठीक बताया है। यह पृथिवी एक बहुत बड़ा गोला है। इसका घेरा १७५ हजार मील के लगभग है। और देखो कमरे के बाहर धूप है। धूप में दो बातें स्पष्ट हैं-गरमी तथा प्रकाश। ये दोनों इस पृथिवी पर कहाँ से आते हैं ?"

अब एक अन्य विद्यार्थी ने हाथ खड़ा कर दिया। पण्डित जी ने कहा, "हाँ, बताओ।"

विद्यार्थी ने कहा, "सूर्य से। इस समय अभी पाँच बजे हैं और दो घण्टे बाद सूर्य अस्त हो जाएगा। तब न प्रकाश रहेगा न गरमी।"

पण्डित ती ने कहा, "तब रात आ जाएगा। रात्रि के समय कभी तुम लोगों ने आकाश की ओर देखा होगा तो उसमें टिमटिमाते प्रकाश-बिन्दु दिखाई दिए होंगे। उनको हम तारे कहते हैं। तारे इस कारण कि वे चमकते हैं। रात के उपरान्त अगली रा, यदि कई दिन तक लगातार देखते रहो तो पता चलेगा कि कुछ तारे अपने स्थान से खिसक रहे हैं।

"तभ-मण्डल में सब तारागणों में एक ऐसा नक्षत्र भी है, जो स्थिर है। वह अपने स्थान से सरकता नहीं। यह ध्रुव नक्षत्र है।

"देखने में यह उत्तर दिशा में है और हमारी पृथिवी के उत्तरी ध्रुव के ठीक ऊपर है। इस ध्रुव नक्षत्र का हमारी पृथिवी से क्या सम्बन्ध है, यह ठीक-ठीक विदित नहीं। सम्भव है, कुछ सम्वन्ध हो।

"अच्छा यह बताओ", पण्डित जी ने पूछा, "रात्रि के समय यह प्रकाश कहाँ चला जाता है और क्यों चला जाता है ?"

अब पहला विद्यार्थी बोला, "सूर्य अस्त हो जाता है। वास्तव में पृथिवी घूम जाती है। पहले पृथिवी का जो भाग सूर्य की ओर था, उस पर सूर्य से गरमी तथा प्रकाश आ रहा था, पृथिवी का वह भाग घूमकर सूर्य से विमुख हो जाता है तो सूर्य का प्रकाश तथा गरमी उस पर नहीं आती, और जो भाग उस समय सूर्य की ओर होता है, उस पर आती है। जो भाग सूर्य से विमुख है, वहाँ अन्धकार हो जाता है और वह रात्रि कहाती है।"

आचार्य जी ने कहा, "तुम तो बहुत ही समझदार लड़के हो। क्या नाम है तुम्हारा ?"

"जी, कैलाशचन्द्र।"

"किसके लड़के हो ?"

"बाबू जगमोहन जी का। वह वकील हैं और हम कश्मीरी गेट में रहते हैं।"

"तभी। एक योग्य वकील के योग्य सपूत प्रतीत होते हो। अच्छा यह कौन बतायेगा कि सूर्य स्थिर है अथवा यह भी चल रहा है ?"

अब एक विद्यार्थी ने बताया, "जी, सूर्य स्थिर है और पृथिवी इसके चारों ओर घूम रह है।"

आचार्य जी ने उस लड़के को भैटाकर कहा, "सूर्य भी स्थिर नहीं है। यह भी घूम रहा है। सूर्य का एक परिवार है जिसमें पृथिवी एक सदस्य है। सौ परिवार के प्रमुख सदस्य ग्रह हैं- पृथिवी, मंगल, बुध, बृहस्पति, वरुण, शुक्र, शनि, पाताल। ये आठ बड़े-बड़े गोले पृथिवी क भाँति सूर्य के चारों ओर चक्कर काट रहे हैं। यह सूर्य का परिवार 'सौर्य-मण्डल' कहाता है। सूर्य अपने इस परिवार-सहित एक केन्द्र के चारों ओर चक्कर लगा रहा है। इनके अंग्रेज में नाम हैं- Earth, Mars, Mercury, Jupiter, Neptune, Venus, Saturn, Pluto। वह केन्द्र यहाँ से बहुत दूर है और वहाँ पर कौन-सी शक्ति किस प्रकार कार्य कर रही है, इसका अभी ज्ञान नहीं हुआ।

"उस केन्द्र के चारों ओर लाखों ही तारे और अनेकों सूर्य अपने-अपने परिवार-सहित घूम रहे हैं। इसको वर्तमान विज्ञान में 'गैलेक्स' कहा गया है। हमारे शास्त्रों में इसे 'ब्रह्माण्ड' नाम दिया गया है।

"यह ब्रह्माण्ड अर्थात् गैलेक्सी इतनी बड़ी है कि इसके एक किनारे से यदि प्रकाश क गति से यात्रा करें तो कई सहस्त्र वर्ष जग जाएँगे। प्रकाश क गति है एक सेकण्ड में १,८६,३०० मील और इस गति से चलते हुए गैलैक्सी के एक छोर से दूसरे छोर तक पहुँचने में कई सहस्त्र वर्ष लग जाएँगे। इसका अभिप्राय यह हुआ कि यह ब्रह्माण्ड बहुत ही बड़ा है।

"ये सब नक्षत्र अति वेग से घूम रहे हैं। हमारी पृथिवी सूर्य के चारों ओर १८.५ मील प्रति सेकण्ड की गति से घूम रही है।

"मैंने यह बताया है कि सूर्य भी ब्रह्माण्ड. के केन्द्र के चारों ओर अपने परिवार के सदस्यों-सहित घूम रहा है। लाखों, करोड़ों तारे एवं नक्षत्र जो ब्रह्माण्ड में हैं, सब गति कर रहे हैं और सब अण्डाकार (Elliptical) गति से घूम रहे हैं।

"ये सब गति कर रहे हैं, इस कारण इसे जगत् भी कहा जाता है। जगत् का अर्थ है जो गतिशील है। यह ब्रह्माण्ड बना है क्योंकि यह गतिशील है। इस कारण यह जगत् है।

"इस जगत् में हम भी हैं और हम भी पृथिवी के साथ ही १८.५ मील प्रति सेकण्ड की गति से घूम रहे हैं।"

एक विद्यार्थी ने प्रश्न किया, "तो हम भी इतने वेग से भगाये जा रहे हैं ?"

"हाँ।" आचार्य जी ने कहा।

"प्रतीत तो नहीं होता। यदि हम इतने वेग से उड़े जा रहे हैं तो हम स्थिर खड़े किस कारण हैं ?"

आचार्य जी ने कहा, "हम गिर नहीं रहे, इसमें एक बहुत बड़ा कारण है। वह कारण मैं कसी अन्य दिन समझाऊँगा। आज का पाठ यह है कि यह जो हम अपने चारों ओर देख रहे हैं, गतिशील होने के कारण जगत् कहाता है। जो गति करे वह जगत् है।"

जगत् का मूल

सदानन्द पाठशाला में दूसरे दिन भी उपस्थित हो गया। वह अन्य सब विद्यार्थियों से पहले ही आ पहुँचा था। आचार्य जी ने

उसे देखा तो मुस्कुराकर पूछा, ''सदानन्द ! कल के पाठ पर क्या प्रतिक्रिया है तुम्हारी ?''

सदानन्द ने कहा, ''आचार्य जी ! मेरे मस्तिष्क को एक जबरदस्त ठोकर लगी है ।''

''क्या ?''

''यही कि अवस्तु से वस्तु कैसे बन गयी ? मैं कल से ही विचार कर रहा हू कि कहीं कोई ऐसा प्रमाण मिल जाये त आपको बताऊँ । परन्तु मुझे शून्य से बनने का कोई उदाहरण नहीं मिला । इस कारण मैं परेशान हूँ । जो कुछ भी अब तक पढ़ा है, वह सब आपने उलटा कर दिया है ।'' आचार्य जी ने कहा, ''शून्य से यह जगत् नहीं बना । कुछ-न-कुछ मूल पदार्थ अवश्य था । हाँ, वह पदार्थ अदृश्य पदार्थ को वेद में असत् कहा है । सामान्य भाषा में उसे अव्यक्त कहते हैं ।''

इस समय दो-दो, तीन-तीन करके अन्य विद्यार्थी भी आने लगे थे और हाथ जोड़कर प्रणाम करते हुए अपने-अपने स्थान पर बैठने लगे थे । तीन-चार मिनट में ही कमरा भर गया ।

आचार्य जी ने उपस्थिति ली और फिर एक विद्यार्थी को, जो पिछले दिन मौन ही बैठा सुनता रहा था, पूछ लिया, ''तुम बताओ, कल मैंने क्या बताया था ?''

उस विद्यार्थी ने उठकर कहा, ''आपके पूर्ण कथन का सार यह था कि जो कुछ भी हमें दिखाई देता है, वह वेग से चलायमान है । इस कारण जो कुछ भी हम पृथिवी पर, अथवा अन्तरिक्ष में देखते हैं, वह गतिशील है और इस कारण यह जगत् कहाता है ।''

''बहुत सुन्दर ! क्या नाम है तुम्हारा ।''

''किसके पुत्र हो ?''

''डॉक्टर त्रिभुवननाथ, एम.बी.बी.एस. का ।''

''हाँ, यह सब जगत् है ।'' आचार्य जी ने बताना आरम्भ किया, ''यह सब शून्य से उत्पन्न नहीं हुआ । इसका मूल स्त्रोत है । बिना मूल के कुछ नहीं होता ।''

''इस ब्रह्माण्ड का और इस ब्रह्माण्ड से भी परे जो कुछ है, सबका मूल है । मूल अर्थात् स्त्रोत के बिना कुछ नहीं बन सकता।''

इस पर सदानन्द ने उठकर कहा, ''आचार्य जी ! इस शताब्दी का महान् विद्वान् आइन्स्टन कह गया है कि यह जगत् शून्य से बना है ।''

सदानन्द के इस कथन पर आचार्य जी ने कहा, ''सदानन्द ! पहले हाथ खड़ा कया करो ।''

''अच्छा देखो, आइंस्टीन वास्तव में गणितज्ञ था । वह वैज्ञानिक तो सामान्य स्तर का ही था । विज्ञान में उसने भूल की है । वह कहता है कि एक विस्फोट (Explosion) हुआ था और उस विस्फोट के कारण यह जगत् बन गया । परन्तु उसने यह नहीं बताया कि वह विस्फोट किसमें हुआ था । शून्य में विस्फोट नहं हो सकता । और फिर विस्फोट क्यों हुआ था ? किसने किया था ? वह विस्फोट की बात बताकर विस्फोट के कारण हुए टुकड़ों की देखभाल करने लग गया । विस्मय में उस विस्फोट के टुकड़ों के उड़ने क गति पर कहने लगा था ।

''विस्फोट तो हुआ था । इसके विषय में मैं किसी अन्य दन बताऊँगा । इस विस्फोट अर्थात् धमाके का उल्लेख हमारे ग्रन्थों में भी है और जों कुछ उस धमाके के विषय में आइन्स्टीन ने बताया है, उससे अधिक ही उल्लेख है ।''

सदानन्द बैठ गया था । आचार्य जी ने कहना जारी रखा । उन्होंने कहा, ''मैं आज यह बताना चाहता हूँ क इस जगत् का मूल अर्थात् स्त्रोत क्या है ? उसका रूप, रंग और स्वभाव क्या है ?''

''कार्य-जगत् ने हाथ खड़ा कर दिया । आचार्य जी ने उसे कहने क स्वीकृति दी तो उसने कहा, ''इसे अंग्रेजी में 'नेचर' कहते हैं ।''

''हाँ'', आचार्य जी का कहना था- ''परन्तु नेचर का अर्थ स्वाव भी होता है । वैसे सामान्य भाषा में प्रकृति शब्द भी स्वभाव के लिए प्रयोग होता है । परन्तु वेद में प्रकृति शब्द जगत् के मूल पदार्थ के लिए प्रयोग हुआ है ।''

''जगत्-रचना से पूर्व प्रकृति अन्धकारमय थी । वह चिह्न-रहित थी, अर्थात् उसका कोई लक्षण नहीं था । यह तरल अवस्था में थी । तरल का अभिप्राय है जो पानी की भाँति बह जाये । रेत की भाँति खिसक जाने वाली । इसका अभिप्राय से असम्बद्ध था । जैसे रेत के कण होते हैं । ऐसे पदार्थ के लिए 'सलिल' शब्द का प्रयोग किया जाता है । इसके कण अति सूक्ष्म अर्थात् इन्द्रियों से न जाने जाने योग्य थे ।

तम आसीत् तमसा गूळहमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् । तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत् तपसस्तन्महिनाजायतैकम् ।।

-ऋ. १०।१२८।३

''यह अन्धकारमय थी, इसका अभिप्राय यह है कि प्रकाशशून्य थी । अन्धकार कुछ वस्तु नहीं । प्रकाश के न होने से अन्धकार होता है ।''

''इसका प्रत्येक कण अपने-आप में पूर्ण था । इस स्थिति के लिए इसका नाम 'स्वधा' रखा गया था । स्वधा का अर्थ है जो अपने-आप में ही धारण हो रही हो ।''

अब पुनः सदानन्द ने हाथ खड़ा कर दिया । आचार्य जी ने कहने की स्वीकृति दी तो सदानन्द ने पूछ लिया, ''जब वह, जिसे आप प्रकृति कहते हैं, अन्धकारमय, न जानी जाने योग्य, इन्द्रियों से भी न जानी जाने योग्य है तो कैसे कहते हैं कि वह थी ?''

आचार्य जी ने कहा, ''इस कारण कि उसका परिणाम यह गातशील जगत् हम देखते हैं । जब यह निश्चय हो गया कि जगत् है, जगत् गतिशील है, तो उसका मूल भी तो कुछ है । वह जो कुछ भी है, उसका नाम प्रकृति है ।''

सदानन्द ने पुनः पूछा, परन्तु यह अन्धकारमय है, यह अति सूक्ष्म है, यह कणदार है, इसका ज्ञान कैसे हुआ ?''

''हाँ, इसके अस्तित्व को और इसके ऊपर-कहे गुणों को जाना कैसे गया ? यह प्रश्न उचित ही है ।''

''यह मैं कल बताऊँगा । उन पदार्थों को जो इन्द्रियातीत अर्थात् इन्द्रियों से न जाने जा सकने योग्य हैं, कैसे जाना जा सकता है, यह मैं फिर बताऊँगा ।''

''देखो बच्चो !'' आचार्य ने कहा, ''आज मैंने यह बताया है कि इस जगत् के मूल को प्रकृति कहते हैं । वह अति सूक्ष्म कणों में, है, जो इन्द्रियों से किसी भी भाँति, किसी यन्त्रादि से भी नहीं जाने जा सकते । उसके कण एक-दूसरे से असम्बद्ध हैं, एक-दूसरे से सर्वथा पृथक्-पृथक् हैं । उसका प्रत्येक कण अपने-आप में पूर्ण है और स्वतन्त्र है । प्रत्येक कण को स्वधा कहा है ।''

(आधुनिक विज्ञान के समय दर्शन संबधित तर्कयुक्त विचार) आगे भी पढें ।

మతం ఎంత భయంకరమైనది ?
(The Great Bugbear)

-చలవాది సోమయ్య

మతం అంతమగుగాక !

మతం ఈయుగానికి మహా భయంకర మైంది. విద్యావంతులు మరియు ఈనాటి నాగరిక దేశాలు దాదాపు దాని వలన పీడింప బడుతున్నాయి. (sick of it) దేశ భక్తులు, జనహితైషులు (philanthropists) దానని వాస్తవిక శాపం (veritable curse) గా పరిగణి స్తున్నారు. సంస్కర్తలు (Reformers) (ధర్మప్ర వర్తకులు) దానిని మానవపురోభివృద్ధికి ఆటంక మైనదిగా ఎంచుతున్నారు. శాస్త్రజ్ఞులు (scientists) దానిని జ్ఞానాభ్యుదయానికి (advancement of knowledge) పరమ శత్రువుగా వవించుతున్నారు. ఈ నాటి ప్రపంచ ప్రసిద్ధ విశ్వ విద్యాలయాలు మతానికి వ్యతిరేకంగా యుద్ధ మారంభిస్తున్నాయి. (waging war against religion) మన అధ్యాపకులు-గురువులు తీవ్రమైన మత విషయక భయానికి (religion-phobia) లోనై ఇబ్బంది పడుతున్నట్లుగా కనబడుతున్నారు. "మతం అంతమగుగాక" ("down with it") అనేది అందరూ ముక్త కంఠంతో ఎలుగెత్తి అనే మాట.

మతమంటే ఏమిటి ?

హేతువు మరియు హేతు రహితము (Reason and unreason) రెండూ ఈవిధమైన పరిస్థితికి మూలం అవుతున్నాయి ఎలా ?

మనం మొదట "మతము" అంటే అర్థమేమిటో చూద్దాం. మనం ఆపదానికి గల మూలార్థం (root-meaning) వరకు పోనవసరం లేదు. ముఖ్యంగా ప్రపంచంలోని భిన్న భిన్న మతాలను అధ్యయనం చేసి ఒక హేతు బద్ధమైన నిర్వచనం పొందడానికి ప్రయత్నిద్దాం.

ఏదో ఒక మానవాతీత శక్తి గాని శక్తులు గాని ఉన్నాయని విశ్వసించడం, ఆ విశ్వాసాని కనుగుణంగా సాధనలు చేయడంగా నేను మతాన్ని నిర్వచిస్తాను. ఈ నిర్వచనం ప్రపంచం లోని అన్ని మతాలకు అన్వయించడానికి చాలినంత విస్తృతంగా ఉన్నట్లు కనబడుతున్నది. ఆ మతాలు గతంలోనివైనా లేక వర్తమానము లోనివైనా అత్యంత అనాగరిక జడపదార్థ ఉపాసన (from the crudest form of fetish worship) లేక దుష్ట శక్తుల ఉపాసన (worship of evil spirits) నుండి అత్యంత విశుద్ధమైన ఏకేశ్వరోపాసన వరకు (upto the most refined monotheism) ఈ నిర్వచనం సరిపోతుంది. వీరందరికి సంబంధించిన సామాన్య విశ్వాస మేమంటే మనిషితో పాటు అతనికి మించిన ఒక శక్తి ఉన్నదని, అది తనను శాసిస్తున్నదని, దానిపై అతనికేమీ అదుపులేదని, ఆశక్తికున్న స్వభావాలకు మధ్య ఒక తేడా ఉన్నది. మరియు ఆ స్వభావాలలో ఉన్న తేడావల్ల ఉపానన విధానాల్లోను, ఇతర సాధనల్లోను మరియు దృష్టి కోణాల్లోను (Observances) ఉదనురూపమైన భేదం ఉన్నది. ఎవరు ఆశక్తిని దుష్ట శక్తిగా భావిస్తారో వారు నిరంతరం ఆశక్తికి భయపడుతూ దానిని ప్రసన్నంచేసికోవడానికి దానిపేర పలువిధాలైన బలులు (sacrifices) సమర్పిసుతంటారు. గోవులను మరియు మేకలను బలియివ్వడమే కాకుండా నరులను కూడ అటువంటి దేవీ దేవతల బలి పఠం వద్ద బలి యివ్వడం చూస్తే ఆదేవత ఎంత రక్తపిపాస (blood thirsty) కలిగిందో తెలుస్తుంది. ఎవరు ఆశక్తి దయ, మృదు స్వభావం మరియు కరుణామయ మైందిగా భావిస్తారో దానిని వారు విశుద్ధ పద్ధతుల (refined ways) ద్వారా ఉపాసిస్తారు. ఎవరు అమానవాతీత శక్తి ఒక్కటేనని భావిస్తారో వారు ఒకే రకమైన విశ్వాసాలు కలిగి ఉంటారు. ఎవరు అటువంటి శక్తులు అనేకము న్నాయని మరియు కలహించుకుంటాయని భావిస్తారో వారు విభిన్న విశ్వాసాలతో ఉంటారు.

ఒక మానవాతీత శక్తిని నిరాకరించడం తగునా?

ఈనాడు మతానికి వ్యతిరేకంగా కోలా హలం (hue and cry) చేసేవారు అటువంటి శక్తి లేక శక్తుల వాస్తవిక స్వభావం ఏమిటో పరిశీలించడానికి ప్రయత్నించరు. పైగా వారు అందుకు భిన్నంగా అటువంటి శక్తి యొక్క ఉనికినే నిరాకరించడం గాని లేక దానికి మానవ జాతితో కచ్చితమైన సంబంధం (defined relation) ఏమీలేదని, మానవుడు దానిని గురించి పట్టించుకోవలసిన అవసరం లేదని భావిస్తారు.

మతం పేరుతో భగవంతుని పేరుతో జరిగే ఘోరాలు :-

ఒక విషయాన్ని మాత్రం అంగీకరించక తప్పదు అది కూడ సిగ్గుతో. అదేమిటంటే మతం పేరుతో దాదాపు ఏ చెడు జరుగకుండా ఉంటున్నది ? మతం అతి హేయమైన ఉద్వేగా లను రెచ్చగొట్టడానికి నిర్మించబడింది. (Religion has been made to rouse the worst sorts of passions) సమస్త సంకుచిత మనస్తత్వం (narrow mindedness), సమస్త మతోన్మాదం (fanaticism), ఇతరులను సహించలేని స్వమతాసక్తి (bigotry), యివన్నీ ఆ ఉద్వేగాల ఫలితమే. ఒక మినిషి తన సొంత బాధ్యత మీద ఏది చేయడానికి భయంతో కలవించిపోతాడో (Shudders) దానిని భగవంతుని పేర అతడావని తప్పకుండా చేయాలని నమ్మకం కలిగించినపుడు నిస్సిగ్గుగా పైగా గర్వవడుతూ అది చేయడానికి సిద్ధమౌతాడు. నాస్తికులను తగులబెట్టడం, అన్యమతస్థులను చంపడం (Killing of infidels), తమ మతాన్ని నమ్మని వారిని బాధించడం, వీటన్నిటి వెనుక దైవాదేశం (devine sanction) ఉన్నది. కనుక హేతు బద్ధంగా ఆలోచించేవారు (reasonable people) అటువంటి వంచన (humbug) ను అసహ్యించుకుంటారనడంలో ఆశ్చర్యపడవల సినదేముంది ?

మతానికి దూరంగా ఉండడం న్యాయమేనా ? మత రహితంగా ఉండడం సాధ్యమేనా ?

కాని ఆ చిత్తరువుకు మరొక వైపు కూడ ఉన్నది. ఆప్రశ్న రెండు విధాలుగా ఉన్నది. ఒకటి మతానికి దూరంగా ఉండడం న్యాయమేనా ? (Is it reasonable) రెండవది మత రహితంగా (non-religious) గా ఉండ డం సాధ్యమేనా ? అని.

మన ప్రశాంత చిత్తంతో తప్పకుండ పరిష్కరించవలసిన ప్రథమ ప్రశ్న, ముఖ్యంగా ఎందుకంటే దానిని మనం అసహ్యించు కోవడానికి అనేక కారణాలున్నాయి గనుక. మనం ఈ అసహ్యించుకోవడాన్ని అనుమతించి దాని ప్రభావం మన పైన బడితే, న్యాయంగా ఆలోచించడానికి (Right thinking) అవసర మైన మనోస్థి మితాన్ని మనం కోల్పోయే అవకాశం ఎంతో ఉంది.

సర్వ మతాలకు సాధారణమైనదేమంటే ఒక

మానవాతీత శక్తిని (Super human power) విశ్వసించడం. కౌంట్ టాల్‌స్టాయ్ (count Tolstoy) మాటల్లో చెబితే "అనంతమైన దానితో పోల్చినపుడు మానవుడు అల్పుడుగానే ప్రతి మతం సమాన్‌గా భావిస్తుంది." ఇపుడు ప్రశ్నేమిటంటే అనంతమైన దానితో పోల్చినపుడు మానవుడు నిజంగానే అల్పుడా లేక అల్పమనే భావన భ్రమాత్మకమా ? అని. మనం ప్రాకృతిక శక్తులను జాగ్రత్తగా చూచినపుడు మనిషి విశ్వాన్ని మార్చగల గొప్పవాడనే వాస్తవాన్ని మనం గమనించినప్పటికి ఏదానా అతని అధికారంలోలేనిదేమంటే అతని నిస్సహాయత (helplessness). రాజు కాన్యూ యొక్క (king conute's) సభాసదుడు (courtier), అతనిని తాను పరిశీలించిన అందరిలో అతడు గొప్పవాడని పొగిడి నమ్మించాడు. మనలో అనేక మంది వారికి వారే సభాసదులుగా ఉండ క్షణ కాలం గర్వం మరియు తన్ను తాను పొగుడుకుంటూ ఒక రోజు ఉండి వారికి వారే ఆ భ్రమ నుండి బయట పడవలసి వస్తుంది. ఎంతో గొప్ప వాడైన నెపోలియన్ (Nepoleon the great) "అసాధ్యం" (impossible) అనే పదం బుద్ధి హీనుల నిఘంటువుల్లో ఉంటుందని ప్రకటించి చెప్పాడంటారు. (alleged to have said) కాని అదెంతటి వ్యర్థ ప్రలాపమయింద ? రాతి గోడలతో ఉన్న సెయింట హెలెనా యొక్క నిర్జన కారాగాం (dreary prison) అతణ్ణి చూచి ఎగతాళిగా నవ్వింది. తీవ్రమైన ఆకలి అతణ్ణి చూచి ఎగతాళిగా నవ్వి చాలినంత భోజనం దొరక్కపోవడం "అసాధ్యం కాదా" అని చెబుతున్నట్లుగా గొచరించింది. మానవుల్లో అత్యంత శక్తి వంతుడు తన నిస్సహాయతను గోచరించింది. మానవుల్లో అత్యంత శక్తివంతుడు తన నిస్సహాయతను గ్రహించవలసి ఉంటుంది. అలాగే మానవుల్లో అత్యంత జ్ఞానవంతుడు (the wisest among men) కూడ తన అజ్ఞానాన్ని అంగీకరించవలసి ఉంటుది. అత్యంత జ్ఞానవంతుడెవరంటే, న్యూటన్ (Newton) భావించినట్లు తాను సముద్ర తీరంలో చిన్న చిన్న నున్నటి రాళ్ళు (pebbles) ఏరుకుంటున్నాని, ఇంకా గొప్ప విస్తృతము. (great expanse) అగాధము మరియు అనంతమైన (fathomless and limitless) సముద్రము వలె తెలిసి కొనవలసిన జ్ఞానం తన ముందున్నదని గుర్తించేవాడు. అత్యంత బలవంతుడెవరంటే తన శక్తి అంతా ప్రాకృతిక శక్తుల సమీప సహకారంతోనే (close co-operation with the forces of nature) ఉన్నదని భావించేవాడు.

విజ్ఞానశాస్త్రం (Science) మతానికి వ్యతిరిక్త మైనదా ?

తరచుగ విజ్ఞాన శాస్త్రం (science) మతానికి వ్యతిరక్తమనే (Rival to religion) అభిప్రాయం ఉన్నది. 20వ శతాబ్దపు ప్రారంభంలో ఫ్రాన్స్‌దేశ పండితుడు బెర్‌థోలెట్ (Berthollet) యిలా ప్రకటించాడు. "మతానికి రోజులు గడిచాయి. (the day of Religion has pssed) దాని స్థానంలో విజ్ఞాన శాస్త్రాన్ని ప్రతిష్ఠించాలి" అని. ఆయనింకా యిలా అన్నాడు. "ప్రథమంలో మానవ సమాజాన్ని రెండు ప్రేరకాలు (motors) నడిపేవి. ఒకటి శక్తి (force) రెండవది మతం (Religion) ఈ ప్రేరకాలు యిప్పుడు నిరుపయోగమైనవి (superfluous) కారణం, వాటి స్థానంలో మనకు విజ్ఞాన శాస్త్రం ఉంది.

అప్పటి నుండి విజ్ఞా శాస్త్రజ్ఞులు (scientists) అనేకులు ఆవిధంగానే చెప్పారు. మరియు అనేక మంది-శాస్త్రజ్ఞులు కాని వారు గూడ వారి అభిప్రాయాలను కనీసం యిష్టపడు తున్నట్లు తమ్ము తాము ప్రదర్శించుకుంటూ వారి మాటలను మార్గాలను అనుకరిస్తూ, వారికి వారు మతానికి, మతస్థులకు వ్యతిరేకంగా వ్యూహరచన చేస్తూ వారిని అపహాస్యం చేస్తున్నారు. ఈ రెండవ వారిని సులభంగా నిరాకరిచవచ్చును (may be easily ignored) కారణం ఏమతానుయాయులైనా వారి గురువులను అనుసరించునట్లు, వారు వారి నాయకులను గ్రుడ్డిగా అశాస్త్రీయంగా అనుసరిస్తారు గనుక. కాని విజ్ఞానం (science) మత స్థానాన్ని ఆక్రమించిందనడం వాస్తవమా ? లేక ఆక్రమించగలదా ? "అనంతత్వంతో పోల్చినపుడు మానవులు అల్పులనే విషయాన్ని విజ్ఞానం మతం మాదిరిగా సమానంగా అంగీకరించదా ?" జడ వస్తు పూజకుడైన ఆదిమవాని (fetish-worshipper) భావించే అల్పత్వం సత్యం కావచ్చు అసత్యం కావచ్చు కాని ఒక శాస్త్రజ్ఞుడు (scientist) భావించే అల్పత్వం తప్పకుడ వాస్తవమే అవుతుంది. ఒక వేళ ఏ శాస్త్రజ్ఞుడైనా ఈ విషయంలో సందేహిస్తే అతడు తన మనస్సును మరియు వృత్తిని పరిశీలంచదానికి తప్పకుండా ప్రయత్నించాలి. అతడు విజ్ఞాని (scientist) కావడం వల్ల అతని సామర్థ్యం ప్రకృతిలో పని చేస్తున్న నియమలను (the laws that are working in nature) సఫలంగా లేక అసఫలంగా, పాక్షికంగా లేక పూర్ణంగా ప్రయత్నించి కనుగొనడం (trying to discover) లో ఉంది. అతడు తన ప్రయోగశాలలో రాత్రింబవళ్ళు తన శక్తి కొలది సూక్ష్మ దృష్టితో చేస్తున్న తన ప్రయత్నాలు సఫలం కావడం లేదా ? అతడు దీర్ఘకాలంగా స్థిరపరచుకున్న ప్రతిజ్ఞ (long established hypothesis) ఒకే ఒక ప్రదర్శనతో (single phenomenon) వ్యర్థమయిపోయి అతడెప్పుడూ నిరాశకులోనుకాలేదా ? ఏ శాస్త్రజ్ఞుడైనా తాను తన అభిప్రాయాలకు వగి ఉన్న సత్యాన్ని సగంగాని, మూడవ వంతుగాని, పదవంతు గాని లేక వేయవవంతైనా కనుగొన్నాని నొక్కి చెప్పగలడా ? అతడు ప్రపంచ గత శాస్త్రజ్ఞులు తమ ప్రయత్నాలు పూర్తయ వారికి పూర్ణంగా అంతా తెలిసికొనే రోజు ఒకటి వస్తుందని చెప్పగలడా ? ఒక మనిషి పైకి వెళ్ళే కొలది అతనికి దిక్‌చక్రం (భూమి ఆకాశములు కలిసినట్లు కనబడే రేఖ (horizon) నిరంతరం పెరుగుతున్నట్లు, శాస్త్రజ్ఞుడు లోతుగా వెళ్ళే కొలది విజ్ఞానపు పరిధి (the realm of science) ఇంకా ఇంకా విస్తృతమౌతున్నట్లు కనబడడం లేదా ?

మతం, విజ్ఞానశాస్త్రం పరస్పరం ఘర్షణ పడడానికి బదులు లోపాలను సవరించుకొన వచ్చును :-

కాని శాస్త్రజ్ఞుడు మీరు వషయాలను గందరగోళ పరుస్తున్నారంటాడు. శాస్త్రజ్ఞుడు భావిస్తున్న అల్పత్వం ఒక మత విశ్వాసి (religionist) భావిస్తున్న దానితో సమానం కాదు. శాస్త్రీయ ఫలితాలు అనుభవం రియు నిరూపణల మీద ఆధారపడి ఉన్నాయి. మత సిద్ధాంతాలు కేవలం ఊహలు (suppositions) లేక అవాస్తవిక మూఢ నమ్మకాలు (tissues of superstition). ఎంతో గొప్పవాడైన న్యూటన్ తనను అనంతత్వంతో పోల్చుకొని తన అల్పత్వాన్ని గ్రహించినది, దుష్ట శక్తులకు (evil ghosts) మొకరిల్లే ఒక ఆఫ్రికా దేశపు అనాగరికుడు (African barbarian) గ్రహించినది ఒకటి కాదు అనే ఆరోపణ నిస్సందిగ్ధంగా సత్యమే అయినప్పటికి అది పాక్షిక సత్యమే (partially true). అధిక భాగం మతం కోసం అంగీరించబడేది మూఢనమ్మక మేనని నే నంగీకరిస్తాను. నేను శాస్త్రీయ పరిశోధనల ప్రాముఖ్యతను కాదనను. శాస్త్రీయ పరిశీలనలు మతం దోషయుక్తమైనదని ప్రకటించడం వల్ల కాక కేవలం దాదాపు మతం ఎడల గల మూఢమైన ద్వేషం పారంపర్యంగా పూర్వతరాల నుండి వారికందిన కారణంగా

కొందరు శాస్త్రజ్ఞులు మతాన్ని నిందించే విధానాలను నేను తరచుగా ఆక్షేపిస్తుంటాను. ఒక వేళ మతం సాంప్రదాయాల వల్ల చెడిపోతే అలాంటి సంప్రదాయాలే విజ్ఞానాన్ని (sceience ను) చెడగొట్టుతున్నాయి. శాస్త్రీయ పరిశోధనలు దేన్ని ఋజువు చేస్తున్నాయి ? ఒక చిన్న కొండ (Hill) మీద నిలబడి నీ చుట్టూ చూడు నీవొక పెద్ద దిక్ చక్రాన్ని చూస్తావు. దాని అర్థమేమిటి? నీ కన్ను అంత వరకే చూడగలదని అర్థం కాని అది ఆ తరువాత ఏమీ లేదని ఋజువు చేస్తుందా ? లేదు. అదేవిధంగా శాస్త్రీయ పరిశోధనలు కేవలం ఒక హద్దు వరకే వెళతాయి. అవి నిన్ను కేవలం ఒక హద్దు వరకు తీసుకువెళతాయి కాని, అవి ఏదో ఒకటి అతీతంగా ఉన్నదని దాన్ని మీ పరిశోధనల ద్వారా తెలిసికొనడానికి వీలులేదని కూడ చెబుతాయి. ఈ వాస్తవాన్ని మనసులో పెట్టుకున్నపుడు శాస్త్ర విజ్ఞానము మరియు మతము పరస్పరం ఘర్షణ పడడానికి బదులు లోపాలను పూరించుకుంటూ (Supplement) ఇరువురు ఒకరికొకరు సహకరించుకుంటూ ప్రయోజనం పొందవచ్చును.

మత విశ్వాసులు-మత రక్షకులు పన్నే మాయలు :-

ఇందుకు మొత్తం తప్పును నేను శాస్త్రజ్ఞుల మీద ఉంచడం లేదు. ఈ విపరీత పరిస్థితులకు మత విశ్వాసులు ఎంతో బాధ్యులు. అనంతత్వంలో పోల్చబడిన మానవుని అల్పత్వ భావనతో మతం ప్రారంభమైందనడంలో సందేహం లేదు. కాని స్వార్థపరులు మార్గ మధ్యంలో వచ్చారు. స్వార్థ పరులకు తెలివి తేటలు తక్కువేమీ ఉండవు. వారు మానవ జాతి మానసిక బలహీనతను వినియోగించుకున్నారు. (took advantage of) సాటి మానవుల భావాలను వినియోగించు కోవడానికొక అవకాశం వచ్చింది. వారు వారితో "మీరు అల్పులు గనుక మమ్ములను అనుసరించండి" అన్నారు. ఈ విశ్వాసం సడలకుండ దృఢంగా (intact) ఉంచడానికి చెప్పలేనన్ని అనేక మాయలు పన్నారు. ఒక వేళ మనిషి నిజంగా అల్పుడైతే మరొక మనిషి ఆ అవధి (limitation) నుండి ఎలా విముక్తుడౌతాడు, మరియు వారి ఇచ్ఛను బుద్ధి (will and reason) తనకు సమర్పించమని (surrender) ఇతరులను ఒప్పించడానికి అతనికేమి హకుకన్నది ? అని తర్కించడం ప్రజలు మరిచారు. ప్రవక్తలు, గురువులు, ఉపదేవతలు (demi-gods) మరియు మనిషికి భగవంతునికి మధ్య వర్తించే మధ్య వర్తుల సమూహం (host of mediators) వీరందరు అటువంటి కపటులే (pretenders). మరియు వారు మతాలను రక్షించేవారు (cutstodians). వారు కొన్ని సంపూర్ణ రాజ్యాలను స్థాపించి ప్రపంచాన్ని ప్రత్యేకమైన నియంతృత్వం (typical despotism) తో పరిపాలిస్తారు. పరిశోధనను అడ్డగిస్తారు. వారు హేతుబద్ధతను నిరోధిస్తారు. (stifle argumentation) వారు తర్కాన్ని నిషేధిస్తారు. వారి దృష్టిలో జ్ఞాన వృక్ష ఫలాలను తినడం అత్యంత నేరం. అటువంటి వృక్ష ఫలమైన విజ్ఞానం (science) స్వాభావి కంగానే అడ్డగింపబడుతుంది. శాస్త్రజ్ఞులు (scientists) నాస్తికులుగా ప్రకటింపబడ్డారు. మరియు వారు పరిశీలించి కనుగొన్నవి నాస్తిక్యములు (heresies). ఆ విధంగా విజ్ఞానం (science), మతాల మధ్య విరోధం మొదలయింది. ఆమత రక్షకులు (custodians of religion) మొదటి నుండి దైవజ్ఞులను బాధించడానికి అలవాటుపడ్డారు. వారి విరోధులకు వ్యతిరేకంగా క్రోధంతో ఉండేవారు. వారు ఆ అస్త్రలనే (missiles) శాస్త్రజ్ఞులపై ప్రయోగించారు. దైవరాజ్యానికి కేవలం వారిదే ఆధిపత్యంగా గోచరించింది. స్వర్గ దుర్గం (fort of heaven) యొక్క తాళపు చెవులు వారి చేతుల్లో ఉన్నాయి. ఎప్పుడైనా శాస్త్రజ్ఞులు మానవునిపై దైవరాజ్యం లేకుండా చేయడానికి ఏదానా ప్రయత్నం చేస్తున్నారని వారికి తెలిస్తే వారి అధీనంలో గల సమస్త యంత్రాంగాన్ని సన్నద్ధం చేసేవారు. శాస్త్రజ్ఞులపై నేరారోపణ చేసేవారు, వారిని చంపేవారు. బ్రతికుండగానే వారిని దహనం చేసేవారు. ఆవిధంగా చేయడం వల్ల మత రాజ్యం (Realm of religion) క్షేమంగా భద్రంగా ఉంటుందను కున్నారు. కాని ఇది జరగలేదు. విజ్ఞాన వీరులు (heroes of science) ఆశ్చర్యకరంగా విడువని పట్టుదలతో ప్రయత్నాన్ని కొనసాగిస్తూ కొంచెం కొంచెం వారు జయిస్తున్నప్పటికి చివరికి వారు విజయం సాధించారు.

శాస్త్రజ్ఞులు భౌతిక జగత్తుకు అతీతంగా ఏదైనా ఉన్నదేమో పరిశోధించాలి :-

ఇదంతా యుక్తము, ప్రశస్తము, శ్రేష్ఠంగానే ఉంది. కాని శాస్త్రజ్ఞుల విధి (the duty of scientists) వారి నుండి ఇంకా ఎక్కువ కోరుతున్నది (demands). ఒక వేళ వారు మత విశ్వాసుల వలె సంకుచితులు, మత మౌఢ్యులు (bigotted), వారి విరోధుల వలె పక్షపాతులు అయితే వారు స్వయంగా నేరస్తులై పతనమౌతారు. ఒక మనిషి చీకటిలో ఉండి గ్రుడ్డి వాడుగా ప్రవర్తిస్తే దానికి కొత్త క్షమాపణ ఉంటుంది. కాని ఒక వ్యక్తి పట్టపగలు ఎండలో నిలబడి చీకటిలో ఉన్న వాడిలా ప్రవర్తిస్తే అతడు క్షమించరాని తప్పు చేసిన వాడవుతాడు. శాస్త్రజ్ఞులు వారికున్న దీర్ఘకాల అలవాటు నుండి పొందిన పరిశీలన మరియు తర్కబద్ధ దృష్టితో మొత్తం మతరాజ్యాన్నావరించిన రహస్యాన్ని తప్పకుండ ఛేదించడానికి ప్రయత్నించాలి. వారు మతం పేరుతో నడుస్తున్నదంతా బూటకమా (bosh) లేక అందులో రవంత సత్యం (grain of truth) ఏమైనా ఉన్నదా అని తప్పక గంభీరంగా (Seriously) అడగాలి. ఒక వేళ ఈ భౌతిక జగత్తుకు అతీతంగా ఏదైనా ఉండడానికి అవకాశమున్నదా ? ఉంటే అదేమై ఉంటుంది అని వారికి వారు తప్పక ప్రశ్నించుకోవాలి. వారు దెబ్బకు దెబ్బ (fit for fat) ప్రతీకారం తీర్చుకోరాదు. ఈ మత విశ్వాసులు ఆధిపత్యంలో ఉన్న రోజుల్లో తమను హింసించారని అందువలన యిప్పుడు తమకు అవకాశం వచ్చింది గనుక వారు తమ విరోధులను తప్పకుండ హింసించాలనే విధంగా వారు భావించరాదు. అలా అనుకోవడం అశాస్త్రజ్ఞులు పని (un-scientistlike) అదంతా అధమస్థాయి (degrading) అవుతుంది. అది కేవలం మతోన్మత్తుని (religious fanatic) పని. శాస్త్రజ్ఞుని పనికాదు.

ఉన్నత శ్రేణికి చెందిన శాస్త్రజ్ఞులు మతము విజ్ఞానముల మైత్రిని అంగీకరిస్తున్నారు.

కాని ఉన్నత శ్రేణికి చెందిన శాస్త్రజ్ఞులు నిజాయితీగా వారి నియమాలకు నిలబడ్డారు (stood true to their creed). వారు ఋజువులను మార్చుకున్నారు. వారు తమ పరిశీలన, పరిశోధనల పరిమితులను అంగీకరించారు. అటువంటి పరిమితులు ఎంత వరకు తీసికొని వెళ్ళగల అవకాశాలున్నాయో ఆలోచించి వారు మతాన్నుండి తమ శత్రుత్వాలను విరమించుకున్నారు. వారిపుడు "ఒక వేళ నిజంగా భగవంతుడుంటే అతనిని రద్దు చేయడం తప్పనిసరి "అని మైఖేల్ బుకెనాన్ (Michael Bucanon) వలె నిందించుతూ యిష్టము వచ్చినట్లు విజ్ఞాపనలు (statements) యిపుడెంత మాత్రం చేయడం లేదు. డా॥ ఫ్లెమింగి 1914 సైన్సు వారపత్రిక (science week) లో విజ్ఞానము (science) మరియు మతము (Religion) ల మైత్రిని యీ విధంగా అంగీకరించాడు, "అవి ప్రతి బంధములు కావు (they are not opposed), అవి మధ్యస్థములు

కావు (they are not neutrals), అవి మిత్రులు (they are allies)ణణ అని. (ఏడుగురు శాస్త్రజ్ఞులు రచించిన సైన్సు మరియు మతము చూడుము (vide science and religion by seven men of science) సర్ ఆలివర్ లాడ్జ్ (sir oliver lodge) అనే ఈ యుగపు గొప్ప శాస్త్రజ్ఞుడొకరు మతలోకం (region of religion) మరియు సంపూర్ణమైన విజ్ఞానలోకం (region of a completed science) ఒక్కటే నన్నాడు. ఇక్కడ అతడు విజ్ఞానానికి 'సంపూర్ణ మైన' అనే పదం వాడాడు. కారణం, విజ్ఞానానికి సంబంధించినదైనా మిడిమిడి జ్ఞానం (little knowledge) ప్రమాదభరితమైందని అతడు మాత్రమే అనేక మందవలె వ్యర్థంగా గొప్పలు చెప్పుకోగలుగుతాడు. కాని నేను మతానికి ముందు కూడ 'సత్యము' అనే విశేషణాన్ని చేర్చడానికి ఇష్టపడతాను. అసత్యము మరియు మార్గ భ్రష్టమైన మతం (false and misguided religion) విజ్ఞానాన్ని తన మిత్రుడుగా చూడలేదు. విజ్ఞానం వల్ల దానికేమీ ప్రయోజనం ఉండదు. ప్రకాశం భ్రమలకు వినాశక శక్తిగా ఉన్నట్లు అది విజ్ఞానాన్ని వినాశక శక్తి (destroying force) గా తప్పకుండ ఎదుర్కో వాలి. అసత్యమతలోకం (Region of false religion) విజ్ఞానం వంటిది కాదు. అవి రెండూ వైరశక్తులు (warring forces) కనుక తప్పకుండ పరస్పరం యుద్ధం చేయాలి. విజ్ఞానం, సంపూర్ణమైన విజ్ఞానం (completed science) అసత్యమతాన్ని నాశనం చేయడమే కాకుండ, అది సత్యమతాన్ని ప్రోత్సహించాలి. ఒక వేళ భగవంతుడుండి అతని నియమాలు (laws) విజ్ఞానం ఆవిష్కరించిన (discovered) నియమాలు కానట్లయితే, ఒక వేళ భగవంతు డుండి అతడు నిరంకుశుడు, అన్యాయకారి, ప్రజాపీడకుడు (despotic) మరియు వివేక హీనుడు (unreasoning) అయితే, అతడు సత్యదైవము కొక కేవలం కపటి (pretender) అయితే, అటువంటి భగవంతుణ్ణి తప్పకుండ రద్దు చేయాలి. కాని ప్రపంచంలోని ప్రయోగ శాలల్లో ఆవిష్కరింప బడుతున్న ఈ నియమాల న్నిటికి వెనుక ఒక మహామనస్సు (great mind) యొక్క ఉనికిని తెలిపే ప్రత్యక్ష లక్షణాలు (visible signs) కనబడుతుంటే అపుడు అటువంటి జీవికి (being) ప్రణమిల్లడం శాస్త్రజ్ఞుని (scientist) విధి అవుతుంది. ఏ.ఆర్.వాలెస్. తన ప్రసిద్ధమైన గ్రంథం "విశ్వజీవము" (World of Life) పై వ్రాసిన పీఠికలో అటువంటి ఉనికిని అంగీకరిస్తాడు. విస్తృతంగా అతని మాటలను యిక్కడ ఉద్ధ రిస్తాను.

మహామనస్సు వృద్ధి పునరుత్పత్తులను చేస్తుందంటాడు ఏ.ఆర్.వాలెస్ :-

"నా గ్రంథం యొక్క అత్యంత ప్రధానమైన లక్షణం ఏమంటే డార్విన్ ఏమౌలిక సమస్యలు తన పరిశీలనకు మించినవని ఎంచి కావాలని వాటిని తన కార్యక్షేత్రమునుండి తొలగించాడే నేను ఆ నిగూఢమైన దానిని సాధారణమే అయినా సూక్ష్మంగా పరిశీలించడానికి (critical examination) పూనుకున్నాను. ఆ జీవము యొక్క స్వభావము కారణములు-దాని అత్యంత మౌలికము, నిగూఢమైన శక్తులు-వృద్ధి, పునరుత్పత్తి (growth and reproduction) అని నేను వాదిస్తాను. అవి తప్పనిసరిగా మొదట ఒక సృష్టించే శక్తిని సూచిస్తాయి. అది ఆలాగున అద్భుతాలను నిర్మించి యివ్వడ్ సాధ్యం చేస్తుంది. మిగిలినది మనం ఏది వృద్ధి అంటామో అందుకు ప్రతి అడుగునా ఆవశ్యకమై ఆజ్ఞాపించే మనస్సు (directive mind) మరియు తరచుగా చూడబడే బహుసరళము మరియు స్వాభావిక మైన పద్ధతికి మొత్తం విశాలప్రాణి-ప్రపంచపు (vast life-world) ఉనికి, దీర్ఘకాలంగా కల్పముల తరబడి పరిణమిస్తున్న దాని పృథ్వీ సమయం (glological time) మరియు చివరగా దాని కడపటి ఉద్దేశ్యము (ultimate purpose) నకు వివరణ అవసరం లేదు."

మతం దేన్ని భగవంతుడంటుందే దాన్ని మహామనస్సు అన్నాడు వాలెస్. భగవంతుడు సృష్టి స్థితి లయాలు మూడూ చేస్తాడు.

డార్విన్ పక్షయులమని పిలిపించుకోవడానికి భగవంతుణ్ణి నిరాకరిస్తూ గర్వించడం వలన వారికి వారు ఎంత అన్యాయం చేసికుంటు న్నారు ? గొప్ప పరిణామవాదియైన వాలెస్, డార్విన్ భగవంతునికి వ్యతిరేకం కాదని భావిస్తున్నాడు. ఆయన కేవలం కావాలని తన కార్య క్షేత్రం నుండి అతణ్ణి (భగవంతుణ్ణి) తొలగించాడు కారణం అది తన పరిశీలనకు మించినదని భావించడం చేత. మతం దేన్ని భగవంతుడని పిలుస్తుందో దాన్ని మహామనస్సు అని వాలెస్ అంటున్నాడు. వ్యాసుడు తన వేదాంత దర్శనంలో భగవంతుణ్ణి గురించి చెబుతూ "జన్మాద్యస్యయతః-ఏది సృష్టి స్థితిలయములు చేస్తుందో అది భగవంతుడని" అంటాడు. వాలెన్ కూడ అదేవిధంగా చెబుతాడు. అయితే ఆ మనస్సుకు చివర చెప్పిన లయం చేసే స్థితి (destructiveness) లక్షణాన్ని గురించి మౌనం వహించాడు. కాని ఇది స్పష్టంగానే ఉంది. ఏది అన్నింటిని సృష్టించుతుందో తప్పకుండా అది స్థితి (directive) కలిగి ఉంటుంది. ఏది స్థితి కలిగి ఉంటుందో అది తప్పకుండా లయం కూడ చేస్తుంది. ఈ మొత్తం విషయం వృత్తాకారంలో చలిస్తుంది. ఒక శక్తి ఏ ఉద్దేశ్యంతో సృష్టిసుతందో పోషిస్తుందో అది నశింపజేస్తుంది కూడ. పురోగమన గతి (forward process) సృష్టి, తిరోగమన గతి (backward process) లయం. మతాన్ని అంగీకరించడం అనాగరికము అశాస్త్రీయము (Vulgar and unscientific) అవుతుందని భయపడి మతాన్ని వ్యతిరేకించే వారు ఆ విషయంలో యిక భయపడవలసిన పని లేదు కారణం ఈ యుగపు గొప్ప శాస్త్రజ్ఞులు కూడ మతానికి అనుకూలంగా ఉన్నట్లు ఆ విధంగా మనం గమనించాం.

నీటిని విడిచి చేప ఉండలేనట్లు సగటు మనిషి ఏదో ఒక మతాన్ని అనుసరించకుండా ఉండ లేడు :

కాని యిక్కడొక విషయముంది. దాన్ని మొదట్లో లేవనెత్తాము. కాని దాన్ని గురించి చర్చించలేదు. మతం లేకుండ ఉండడం సాధ్యమేనా ? మానవజాతికి ఆహారమెంత అవసరమో అది అంత అవసరంకాదా ? చరిత్ర ఏమి చెబుతున్నది ? ప్రపంచంలోని ఏభాగ్‌లో నైనా ఏజాతుల వారైనా మతమేలేని వారు ఎప్పుడైనా ఉన్నారా ? ఈ విషయాల మీద మాట్లాడడానికి అర్హత గల వారు దీనికి మరొక విధంగా చెబుతున్నారు. మ్యాడమ్ బ్లావెట్‌స్కీ తన గ్రంథం "ఐసిస్ అన్‌వీల్డ్" (Isis Unveiled) లో "నీటిని విడిచిన చేప జీవించలేనట్లు సగటు మనిషి (average man) ఏదో ఒక విధమైన మతాన్ని అనుసరించకుండా ఉండలేడనడం మనస్తత్వ శాస్త్రం యొక్క కాదనలేని అత్యంత వాస్తవాల్లో ఒకటి" (II P.2) అని చెబుతుంది.

మాక్స్‌ముల్లర్ తన "దిసైన్స్ ఆఫ్ రెలిజియన్" (The science of Religion) అనే గ్రంథంలో ఈ విషయంపై విస్తృతంగా చర్చిస్తాడు. అతడు కొందరు ఆదిమ జాతుల వారికి మతము లేదని చెప్పేవారి ఉదాహర ణలను తీసికొని యిపుడు చెప్పబోయే నిర్ణయానికి వస్తాడు. "ఎవరు మత జీవితం (Religious Life) లేనివారు, ఎవరు దైవశక్తి యొక్క భావం లేని వారని చెప్పబడ్డారో వారిలో మతావశ్యకమైన అత్యంత మౌలిక విశ్వాసాలలో కొన్ని పూర్తిగా వికసించాయి (fully develo-

ped). వానిలో ఒకటి సమస్త పదార్థాలను సృష్టించే అదృశ్య (invisible) భగవంతుడు అని మేము కనుగొన్నాము." ఫ్లింట్ స్వయంగా మతవాది అయినా "మతం తప్పనిసరిగా ఎంతో విశాలమైనదిగా గోచర మవుతున్నది" అని అతడనడం సరియైనదే. అది అనంబద్ధమని ప్రక్కన పెట్టడం కూడదు. అది అనుభవ పూర్వకంగా (practically) మానవ జీవితము మరియు చరిత్రతో ముడిబడి యున్న వాస్తవం. ఒకవేళ ఏజాతి (any people) అయినా ఏయుగంలోనైనా ఏదో ఒక మతం లేకుండా ఉన్నారనడం సందేహాస్పదం మరియు మనిషి ఎక్కడున్నా మతం దాదాపు ఏదో ఒక రూపంలో ఉండడమే కాక దాని ఉనికి చాలా వరకు మొత్తం అతని ఉనికిని ప్రభావితం చేసింది. ఒక జాతి యొక్క మతం దాని మొత్తం నాగరికతను ప్రభావితం చేస్తుంది. దాని క్రియ (action) పరిశ్రమ, కళ, సాహిత్యం, విజ్ఞానం రియు తత్వ శాస్త్రము లన్నిటిపై అన్ని స్థాయిల్లో కనబడుతుంది. (థీయి జం. 4పేజి)

కౌంట్ టాల్‌స్టాయి (count Tolstoy) చెప్పిన మరొక విషయాన్నిక్కడ ఉద్ధరిస్తాను. "మతమంటే ఏమిటి ?" (what is religion) అనే తన గ్రంథంలో యిలా చెబుతాడు. "ఏ యుగంలో గాని లేక ప్రదేశంలో గాని మానవుడు మతం లేకుండ జీవించక పోయినా మోలియర్స్ యొక్క (Moliere's) 'ఇన్ వాలంటరీ డాక్టర్' (In voluntary Doctor) కాలేయము (liver) ఎడమ ప్రక్క ఉన్నదని నొక్కి చెప్పి : nous avons change tout cela (we have changed all that) వేమంతా మార్చేశాము అన్నట్లు ఈనాటి విద్వాంసులు (learned men) మనం మతం లేకుండ ఉండ గలమని తప్పకుండా అలా ఉండాలని భావిస్తున్నారు. కాని, అయినప్పటికి (nevertheless) మతం గతంలో వలె యిప్పటికీ స్థిరంగా నిలిచి ఉంది. అది మానవ సమాజాలకు హృదయము మరియు ప్రధాన సంచాలక యంత్రము (chief motor). అది లేని సమాజం గుండె లేని మానవ జీవితము వలె అసాధ్యమౌతుంది. పూర్వము, యిప్పుడు కూడ మానవునికి అనంతమునకు (Infinite) దేవునికి లేక దేవుళ్ళకు మధ్య ఉన్న సంబంధాన్ని తెలియజేయడానికి అనేక విభిన్న మతాలున్నాయి. అవి భిన్న సమయాల్లో, భిన్న ప్రదేశాల్లో భిన్న జాతీయుల అభివృద్ధి స్థాయిలననుసరించి విభేదిస్తాయి. కాని ఏ మానవ సమాజంలోనైనా, మానవులు మొదట బుద్ధి జీవులు (rational creatures) గా ఉన్నప్పటి నుండి వారెప్పుడూ మతం లేకుండా జీవించగలిగిలేరు జీవించ లేదు".

మతాన్ని నిరాకరించడానికి బదులు సత్యమతాన్ని విస్తరింపజేయాలి :-

మరొకచోట కౌంట్ టాల్‌స్టాయ్ మతాన్ని పూర్తిగా రూపుమాపాలనుకునే వారి కండ్లు తెరవడానికి మరొక సత్యాన్ని వెల్లడిస్తాడు. మతాన్ని రద్దు చేయడానికి ఎప్పుడు ప్రయత్నాలు జరిగినా అవి ఎంతో స్థూలాకృతితో మంచి మత స్థాపనకు తోడ్పడ్డాయని అంటాడు. ఒక మనిషికి పుష్టికారకమైన మంచి ఆహారాన్ని లేకుండా చేసినపుడు అతడు మంచో చెడో ఏదో ఒకటి తినడానికి మొదలు పెడతాడు. అదే విధంగా సత్యమైన, ఆరోగ్యకరమైన మతాన్ని ప్రజలకు లేకుండా చేసినపుడు వారు అత్యంత స్థూలాకృతితో కూడిన మూఢనమ్మకానికి (grossest form of superstition) పతన మౌతారు. భగవంతుణ్ణి సింహాసనం నుండి తొలగించడానికి ప్రయత్నించండి అపుడతని స్థానాన్ని క్షుద్ర దేవతలు (false Gods) ఆక్రమించడం మీరు చూస్తారు. సంస్కరింప బడిన ప్రార్థనలను (refined form of prayers) తీసివేయడానికి ప్రయత్నిస్తే వాటి స్థానంలో అన్ని రకాల పూజలు బయలుదేరడం మీరు గమనిస్తారు. ఇది విజ్ఞానయుగం (Scientific age) విజ్ఞానం ఎంతో ముందుకుపోతున్నది. కాని విజ్ఞానంలో ఎంతో ముందుకు పోతున్న దేశాల్లో మతాన్ని తొలగించగలిగారని ఎవరైనా చెప్పగలరా ? యోగ దృష్టి (clairvoyance), దుష్ట శక్తుల ఆరాధన (worship of evil spirits), యింకా మరికొన్ని, మతంలో ప్రక్క ప్రక్కనే ఉండడం లేదా ? గొప్ప శాస్త్రజ్ఞులు కూడ వారి హృదయగత వాంఛను సంతృప్తి పరచాలనుకున్నప్పుడు తమ విజ్ఞానాన్ని మరచి మూఢనమ్మకంలో నిమగ్నం కావడానికి మొదలు పెడుతున్నారు. కనుక మతాన్ని నిరాకరించడానికి, లేక పూర్తిగా ఆది లేకుండ చేయడానికి ప్రయత్నించడానికి బదులు అది అత్యంతావశ్యకమని గ్రహించి మనం తప్పకుండ సత్యమతమేదో పరిశీలించ దానిని విస్తరింపజేయవలసి ఉంది. మానవ సౌభాగ్యం (the good of humanity), మానవ జీవితాన్నుండి తొలగించడానికి వీలులేని దానిని తొలగించడంలో లేదు కాని, దానిని స్థిరీకరించడం (ascertain) లో ఉంది. ఈనాడు మొత్తం మత సౌధం (the whole fabric of religion) కదిలిపోతున్నట్లుగా ఉన్నది. దానిని పడగొట్ట వలసిన పనిలేదు. దానిని తప్పకుండ అభివృద్ధి పరచాలి. మతం అనేక చెడుగులకు దారి తీసిందని దానిని అసహ్యించుకొనేవారు ఎలాంటి వారంటే ఆహారమే అన్ని రోగాలకు కారణం గనుక ప్రపంచం నుండి ఆహారాన్ని తొలగించాలని సలహా యిచ్చే వైద్యుడులాంటి వారు. అతడు దూషిత ఆహారం (wrong bread) లేక మంచి ఆహారాన్నే సరిగా వినియోగించుకోక పోవడం వ్యాధికి కారణమని, అసలు మానవునిలోని ప్రాణ శక్తి (Vitality of man) ఆహార ఫలితమేననే విషయం మరచిపోతున్నాడు. రోగాన్ని నిర్మూలించే ప్రయత్నంలో రోగిని చంపే వైద్యుణ్ణి మీరేమని పిలుస్తారు ? ఒక సంస్కర్త (Reformer) మత కలహాలను వేయన్నొక్క యితర మత దోషాలను చూచి అసహ్యించుకొని మతాన్ని చంపాలనుకుంటే అతణ్ణి మీరేమని పిలుస్తారు ? మతం అనేక హత్యలు, రక్తపాతం మొదలైన వాటికి కారణమవడంతో పాటు, ఆ మతమే శ్లాఘించదగిన దాన ధర్మాలకు (admirable charities) లోకోపకారములకు (philanthropies), స్వధర్మార్థ ప్రాణత్యాగము లకు (martyrdoms), స్వార్థ త్యాగములకు (self-sacrifices), మరియు వేయిన్నొక్క శుభకార్యాలకు (virtues) కారణం మతమని ఎందుకతడు మరచిపోతున్నాడు ? వ్యాధి కలిగించింది ఆహారం కాదు అందులోని అన్యపదార్థమైన విషం కారణం. అలాగే మతంలో అధార్మికత్వం (irreligiousness) కలిసి ఉంది. అది అన్య వస్తువు-దైవత్వ భిన్నమైనది దైవత్వముగా కొనసాగుతూ ఎంతో అపకారం (injury) కలిగిస్తున్నది. మత వషయమొక్కటి అటువంటి మిశ్రమాలకు (such alloys) లోబడినది కాదు. విజ్ఞానం కాని, దేశభక్తి, మరేదైనా అభిప్రాయం (sentiment) కాని, దీనికి అతీతమైంద కాదు. అక్కడ నిజమైన విజ్ఞానం (true science) ఉన్నట్లుగానే అవాస్తవమైన విజ్ఞానం (false science) కూడ ఉంది. నిజమైన శాస్త్రజ్ఞుడు (true scientist) ఒక వరమైతే మిథ్యా శాస్త్రజ్ఞుడొక శాపం (curse). అలాగే ఒక నిజమైన ధర్మనిష్ఠుడు (Godly person) ఒక వరమైతే ఒక అసత్యమతస్థుడొక శాపం. జీవితపు అన్ని విభాగాల్లో (departments) నటనకు

(pretension) అవకాశం ఉంది- దుష్ట రాజులు, కృత్రిమ అధ్యాపకులు (false teachers), అన్యాయ వాదులు (false pleaders) అన్యాయ నిర్ణేతలు (false judges), అలాగే కపట ప్రవక్తలు (false prophets) మరియు దుష్ట దేవతలు (false Gods) వీరందరు అటువంటి వారే. కాని పంచకు లుంటారనే భయంతో ఒక విభాగాన్ని మీరు నిలిపివేస్తారా ? (run down). పంచకులను గూర్చి మీరంతగా భయపడితే మీ జవితమే దుఃఖ భూయిష్టం (miserable) అవుతుంది. మన నిత్య జీవితంలో పంచకుల నుండి తప్పుకొనడానికి పద్ధతులున్నాయి. అదే పద్ధతులను మత పంచకుల విషయంలో కూడ ప్రయోగించాలి. ఒక కపట ప్రవక్తలు, కపట గురువులు, ఏ శిక్షా లేకుండా ప్రపంచాన్ని దోచుకుంటారు. రక్షకాధికారులు (Poice Officers) చెడ్డవారు గనుక మొత్తం రక్షక విభాగాన్ని (Police department) రద్దు చేస్తే అప్పుడు వ్యవహారాలు బాగుపడక పోగా చోరులకు బందిపోటు దొంగలకు పూర్తిగా స్వేచ్ఛ యిచ్చినట్లవుతుంది. ఒక చెడును తొలగించడానికి మారుగా అనేక చెడుగులకు అవకాశమివ్వడం వివేకమౌతుందా ?

మన విశ్వవద్యాలయ ఆచార్యులు, విద్వాంసు లను గురించి :-

మన విశ్వవిద్యాలయ ఆచార్యులు, విద్వాంసులను గురించి ! దాదాపు వారు సొగసుగా ఉడుపులు ధరించడానికి (fashion) కు బానిసలు. భగవంతుని ఉపాసించడమా ! అది తృతీయ స్థాయి మనిషి లక్షణం కాదా ? మీరు గొప్పవారు కావాలనుకుంటే బజారున పోయే సామాన్యుని పద్ధతులను మానుకోండి. ఒక ప్రత్యేక మత వధానానికి సంబంధించి ఉండడం లేక ఆరాధించడం కంటె మించన అనాగరికత (Vulgar) ఏమి ఉంటుంది ? వారి సహ విద్యార్థులు ఎగతాళి చేస్తారనే భయంతో రహస్యంగా పూజలు చేసే విద్వాంసులున్నారు కొందరు ఆచార్యులున్నారు. వారు బలవంతంగా స్వతంత్ర ఆలోచనా పరులు (free thinkers) గా పిలువబడుతున్నారు. కారణం, అటువంట అర్హత వారికొక గొప్పతనాన్నిస్తుంది గనుక. ఈ పధానం నిజమైన స్వతంత్రాలోచన, నాజూకైన స్వతంత్రాలోచనాస్థానాన్ని (the place of fashionable free thinking) ఆక్రమించనంత వరకు కొనసాగుతుంది.

ओ३म्

'శ్రద్ధయా విందతే వసు'

సచ్చిదానంద యోగ మిషన్

ఆహ్వాన పత్రిక

కార్యస్థలం : శ్రీ వేణుగోపాల స్వామి మందిర గోశాల
మేకాన్ గడ్డ, జనవాద, శంకర్‌పల్లి (మం), రంగారెడ్డి జిల్లా, తెలంగాణ.

భవన ప్రారంభోత్సవము

తేది: 26-05-2019 (ఆదివారము)

కార్యక్రమ వివరణ

విశ్వకళ్యాణీ సరస్వతీ మహాయజ్ఞము :
ఉ॥ 8.00 గం॥ల నుండి 9.30 ని॥ల వరకు

విశ్వవిజయినీ ఓం ధ్వజారోహణము :
ఉ॥ 9.30 గం॥ల నుండి 9.45 ని॥ల వరకు

యజ్ఞబ్రహ్మ - సభాధ్యక్షులు శ్రీశ్రీశ్రీ సాధ్వీ మాత నిర్మలానంద యోగ భారతి

సభ కార్యక్రమాలు

భవన ప్రవేశము, శిలాఫలకము ఉద్ఘాటన :
ఉ॥ 9.45 గం॥ల నుండి 10.00 ని॥ల వరకు

జ్యోతి ప్రజ్వలన సస్వర వేద పఠనము
ఉ॥ 10.00 గం॥ల నుండి 10.30 ని॥ల వరకు

ఉపన్యాసాలు : ఉ॥ 10.30 గం॥ల నుండి 1.30 ని॥ల వరకు

భోజన ప్రసాదము : మ॥ 1.30 ని॥ల నుండి

ధరతి పుత్రులు, ధర్మాత్ములు భరతమాత ముద్దు బిడ్డలైన మీరందరూ కార్యక్రమమునకు విచ్చేసి స్వ మరియు సమాజ కళ్యాణమును గావించగలరని కోరుచున్నాము.

...पृ. ८ का शेष

साहस, ब्रह्मचर्य सम्मिलित है । जो व्यक्ति अहिंसक है, वह प्रेम करने की शक्ति रखता है और यह प्रेम उन व्यक्तियों के प्रेम तक सीमित नहीं है जो व्यक्ति के लिए अच्छा करता है, अपितु जो व्यक्ति के विरुद्ध कार्य करता है उसके प्रति भी प्रेम रखना अहिंसा है । इसलिए गाँधी ने कहा था कि बुरे से घृणा मत करो, बुराई से घृणा करो । इसमें अहिंसा का सन्देश छिपा है । अहिंसा स्वतः साहस को जन्म देती है, क्योंकि साहस के बिना अहिंसा का कोई अस्तित्व नहीं है । सत्य और अहिंसा में अधिक अन्तर नहीं है, क्योंकि अहिंसा का प्रतिपादन सत्य को प्राप्त करने के लिए होता है ।

सार रूप में, म कह सकते हैं कि गाँधी के अनुसार अहिंसा का अर्थ है कि किसी बुरे चिन्तन या बुरे वचार से भी किस को चोट न पहुँचाना, झूठ न बोलना, कसी की निन्दा न करना, किसी के प्रति बुरे विचार मन में न रखना और उन वस्तुओं का परिग्रह न करना जिनकी विश्व को आवश्यकता हो । अहिंसा का पथ अपरिग्रह का पथ है और वह तप और कष्टभोग क रास्ते से ही सहनशीलतापूर्वक प्राप्त हो सकती है ।

गाँधी के अनुसार अहिंसा का अर्थ है कि किसी बुरे चिन्तन या बुरे विचार से भी किस को चोट न पहुँचाना, झूठ न बोलना, किसी की न्दिा न करना, किसी के प्रति बुरे विचार मन में न रखना और उन वस्तुओं का परिग्रह न करना जिनकी विश्व को आवश्यकता हो । अहिंसा का पथ अपरिग्रह का पथ है और वह तप और कष्टभोग के रास्ते से ही सहनशीलतापूर्वक प्राप्त हो सकती है ।

वर्धमान महावीर खुला विश्वव्यािलय, कोटा के कुलपति रहे लेखक प्रसिद्ध समाज-वैज्ञानिक तथा कई महत्वपूर्ण पुस्तकों के लेखक हैं ।

set within a framework of democracy and the conduct of judges must harmonize with it. None is above accountability and transparency. As an English ethicist said, "I am a man honest enough to want to buy a railway ticket; but it is the certainty of a ticket collector at the end of the journey that actually makes me buy the ticket." As of now, there is no 'ticket collector at the end of the journey' for judges.

Judges cannot afford for themselves the luxury of excuses. If corruption and venality are rampant in the society, they should not be deemed mitigating factors for the exalted norms of judicial propriety, but as realities that call for exemplary scrupulous behavour and self-discipline. Today, nothing remains hidden from the sight of citizens. Lapses in public and professional conduct are dissected in household discussions around the country. The lack of austerity and asceticism in the lifestyle and public profile of judges needs to be reckoned. Lifestyle is a major determinant in character-strength. A person accustomed to an opulent, even easy-going lifestyle is apt to be more vulnerable than one who leads a simple, ascetic lifestyle, to temptations and coercions. More judges seem to assume that their 'authority' stems from 'VVIP' status. In the Indian spiritual understanding of authority, one who masters himself is greater than one who is master over others. None deficient in self-mastery commands respect or authority. I look forward to our judges showing the courage and character-strength to differ from the cultural and consumerist trends of our times and proving themselves impregnable to the cravings and weaknesses that ordinary flesh is heir to. But this will not happen automatically. It needs to be worked at. The issues highlighted by the present crisis need to be encountered and remedial measures put in place, if the majesty of law is to remain more than a mere turn of speech, or a shield to ward off public resentment.

लोकतंत्र और जातिवाद

-सरिता प्रसाद

*आखिर कब तक यह राष्ट्र
जातिवाद की जंजीरों में उलझा रहेगा ?*

*वक्त बीतता जा रहा है
पर बेड़ियाँ टूटने का नाम ही नहीं लेती
इतिहास गवाह है
हर बार जातिवाद के डोर में फंस
वोट मिलता रहा है
समय है अभी भी संभलने का
करना यह सिलसिला यूं ही चलता रहेगा
आखिर कब तकयह देश
जातिवाद की उलझनों में उलझा रहेगा ?*

*यह लोकतन्त्र के भविष्य का
एक खराब संकेत है
सिर्फ चुप्पी ही चुप्पी है
मुद्दा बेरोजगारी या किसानों की समस्या का
जनसंख्या वृद्धि और*

*अर्थव्यवस्था के मुद्दों का
औद्योगिक विकास का और
सार्वजनिक संस्थाओं के खस्ता होते हालात का परंतु सिर्फ
जातिवाद का मुद्दा ही हर बार अपनी जगह बनाता है
सारी समस्याएँ वहीं की वहीं
यूँ ही दबी रह जाती हैं
आखिर कब तक यह सिलसिला चलता रहेगा ? आखिर कब तक
यह राष्ट्र
जातिवाद की जंजीरों में उलझा रहेगा ?*

*'हर हाल में सत्ता चाहिए' की ज़िद
जातिवाद की बेड़ियाँ तोड़ने नहीं देती
सिर्फ नेताओं और पार्टियों को
ज़िम्मेदार ठहराना गलत होगा
चाहे पिछड़ापन हो या
जागरूकता की हो कमी
जाति के नाम पर बटन दबाना गलत होगा तात्कालिक लाभ या
दीर्घकालीन सोच
अब हमें सोच-समझकर फैसला करना होगा
आखिर कब तक यह राष्ट्र
जातिवाद की जंजीरों मे उलझा रहेगा ?*

*एक दिन का वोट
पाँच साल का पछतावा दे जाता है
प्रत्येक नागरिक को
राष्ट्रहित में विचार करना होगा
जातिवाद से प्रभावित हो
वोट देना बंद करना होगा
जब तक यह सिलसिला चलता रहेगा
सबसे बड़ा लोकतन्त्र होकर भी
लोकतन्त्र की आत्मा कमी का
अनुभव करता रहेगा
आखिर कब तक यह राष्ट्र जातिवाद की जंजीरों में उलझा रहेगा?*

Date of Publication 2nd and 17th of every Month, Date of Posting 3rd and 18th of every Month
आर्य जीवन 18-05-2019 Registered-Reg. No. HD/783/2018-20 RNI No. 52990/93

ఆర్య జీవన్

హిందీ-తెలుగు ద్విభాషా పక్ష పత్రిక

Editor : **Vithal Rao Arya**, M.Sc. LL.B., Sahityaratna.
Arya Pratinidhi Sabha AP-Telangana, Sultan Bazar, Hyderabad-500095.
Phone No. : 040-24753827, 66758707, Fax : 040-24557946.
Annual Subscription Rs. 250/- సంపాదకులు : విఠల్ రావు ఆర్య, మంత్రి సభ.

To
***Editor,* Arya Sandesh**
15 Hanuman Road,
New Delhi-110001.

श्रद्धान्जलि

आर्य समाज ध्रुवपेट के भूतपूर्व प्रधान स्वतन्त्रता सेनानी **सरदारसिंह जी की धर्म पत्नी का निधन दि. ४-५-२०१९** को हुआ । आयु ७९ वर्ष थी । आर्य समाज के कार्यक्रमो में श्रद्धापूर्वक सहयोग प्रदान करती थी ।
सभा की ओर से दिवंगत आत्मा की शान्ति और परिवार को धैर्य प्रदान करने की प्रार्थना की जाती है ।

శ్రద్ధాంజలి

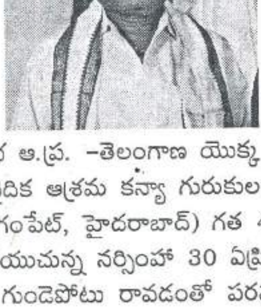

ఆర్య ప్రతినిధి సభ ఆ.ప్ర. -తెలంగాణ యొక్క బేగంపేట్‌లో గల ఆశ్రమములో (వైదిక ఆశ్రమ కన్యా గురుకులము, ఉమానగర్, కుందన్‌బాగ్, బేగంపేట్, హైదరాబాద్) గత 40 ఏండ్ల నుండి వాచమెన్‌గా పనిచేయుచున్న నర్సింహా 30 ఏప్రిల్ 2019 రోజున అకస్మాత్తుగా గుండెపోటు రావడంతో పరమపదించారు.
ఆర్య ప్రతినిధి సభ పక్షాన దివంగత ఆత్మకు శాంతి కలగాలని మరియు కుటుంబ సభ్యులకు ధైర్యము ప్రసాదించాలని పరమాత్మునితో ప్రార్థిస్తు శ్రద్ధాంజలి అర్పిస్తున్నాము.

आर्य प्रतिनिधि सभा आ.प्र -तेलंगाना की नई प्रकाशित पुस्तके

25% छूट पर अधिक से अधिक संख्या में मंगवाकर जनता में वितरित करें

1) हैदराबाद का मुक्ति संग्राम - Rs. 120/-
2) वैदिक सन्ध्या अग्निहोत्र विधि - Rs. 20/-
3) संस्कार विधि हिन्दी - Rs. 80/-
4) ఆర్య సమాజము అనగానేమి ? - Rs. 30/-
5) తెలుగు పంచ మహాయజ్ఞ విధి - Rs. 15/-
6) వైదిక శిష్టాచారము - Rs. 25/-
7) మనుర్భవ (భాగము - 1) - Rs. 50/-
8) మనుర్భవ (భాగము - 2) - Rs. 50/-
9) సంక్షిప్త సత్యార్థ ప్రకాశము (తెలుగు)- Rs. 25/-
10) అసలు మహాత్ముడు (తెలుగు) - Rs. 150/-
11) मैंने निज़ाम पर बम क्यो डाला ? - Rs. 60/-
12) Vedic Culture and Civilization - Rs. 90/-

ఆర్య ప్రతినిధి సభ ద్వారా ప్రచురితమైన సాహిత్యాన్ని 25% కమీషన్‌పై అధిక సంఖ్యలో తెప్పించుకొని జనంలో ప్రచారం చేయగలరని కోరుచున్నాము.

త్వరలోనే మహర్షి దయానంద సరస్వతి విరచిత సత్యార్థ ప్రకాశ గ్రంథము ప్రచారార్థము తక్కువ ధరలో లభించును.

THE VIEWS & THE NEWS PUBLISHED IN THIS ISSUE MAY NOT NECESSARILY BE AGREEABLE TO THE EDITOR.
Editor : Vithal Rao Arya ● E-mail : acharyavithal@gmail.com, Mobile : 09849560691.

సంపాదకులు : శ్రీ విఠల్ రావు, మంత్రి సభ, ఆర్యప్రతినిధి సభ ఆ.ప్ర.-తెలంగాణ, సుల్తాన్ బజార్, హైదరాబాద్-95. Ph : 040-24753827, E-mail : acharyavithal@gmail com

संपादक : श्री विट्ठल राव मंत्री सभा ने सभा की ओर से आकृति प्रिन्टर्स, चिक्कड़पल्ली में मुद्रित करवा कर प्रकाशित किया ।
प्रकाशक : आर्य प्रतिनिधि सभा, आं.प्र. -तेलंगाना, सुल्तान बाज़ार, हैदराबाद-500 095.